५१ १ शारि

(योगसूत्रम्)

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

नं. ११२-च

नं० ९१२६
योगसूत्रव्याख्या
पातञ्जलभाष्यम्
५१ पत्राणि
ले० गङ्गलकिशोर
कर्त्ता पतञ्जलि: आचार्य:
लि० सं० १८६२ वि

नं० ६६२-घ
योगसूत्रव्याख्या
(पातञ्जलभाष्यम्)
पत्राणि ५१ (सम्पूर्णम्)
लिपिक: आचार्य: चरणाम्भोज:

पा॰यो॰ ॐ स्वस्ति सिद्धम् ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीकृष्णचन्द्रचरणौ शरणं प्रपद्ये ॐ यस्त्यक्त्वा रूपमा
१ द्यं प्रभवति जगतोऽनेकधानुग्रहाय प्रक्षीणक्लेशराशिर्विषमविषधरोऽनेकवक्त्रः सुभोगी सर्वज्ञानप्र
सूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्य नित्यं देवोऽहीशः स वोऽव्यात्सितविमलतनुर्योगदो योगयुक्तः १ अ
थ योगानुशासनं ॥ अथेत्ययमधिकारार्थः योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् योगः समाधिः
स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः तत्र विक्षिप्ते चेत
सि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते। यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणो
ति च क्लेशान्कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते स च वि
तर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यामः सर्ववृत्तिनिरोधे त्व से
सम्प्रज्ञातः समाधिः तस्य लक्षणाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः २ सर्वशब्दाग्र
हणात्सम्प्रज्ञातोऽपि योग इत्याख्यायते चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिगुणम् प्रख्यारूपं हि चित्त श्री
सत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियं भवति तदेव तमसानुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यो १

पगं भवति तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भ
वति तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति ।
तत्परं प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चा त३
नन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिरिति अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्या
तिं निरुणद्धि तदवस्थं संस्कारोपगं भवति स निर्बीजः समाधिः न तत्र किञ्चित्सम्प्रज्ञायत इति ।
सम्प्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किं
स्वभाव इति तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् ३ स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिर्यथा कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु स
ति तथापि भवन्ती न तथा कथं तर्हि दर्शितविषयत्वात् वृत्तिसारूप्यमितरत्र ४ व्युत्थाने याश्चि
त्तवृत्तयस्तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः तथा च सूत्रम् एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् चित्तमयस्कान्तम
णिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः
सम्बन्धो हेतुः ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य ४ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ५ क्लेशहेतुः

पा०यो० काः कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहप-
२ तिता अप्यक्लिष्टाः क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्त्यक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति तथाजातीयकाः सं-
२ स्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते तदेवंभूतं
चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति ५ ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्च-
धा वृत्तयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ६ तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ७ इन्द्रिय प्रमा ५
प्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात्तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्र-
धाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्यु-
परिष्टादुपपादयिष्यामः अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः सम्बन्धो यः
तद्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् यथा देशान्तरप्रा-
प्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकं चैत्रवत् विन्ध्यश्चाप्राप्तेरगतिः आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्त- श्री ३
ये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः

स चागमः प्लवते मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात्। विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ८
स कस्मान्न प्रमाणम् यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थविषयत्वात्प्रमाणस्य तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृ
ष्टम् तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति सेयं पञ्चपर्वा भवत्यविद्या अवि
द्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामि
स्र इति एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्ते ८ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ९ स न प्रमाणो
पारोही न विपर्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते तद्यथा।
चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः
यथा चैत्रस्य गौरिति तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषस्तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति।
गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न
पुरुषान्वयी धर्मस्तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ९ अभावप्रत्ययालम्बना।
वृत्तिर्निद्रा १० सा च संप्रबोधे प्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथम् सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मे मनो

यो॰पा॰ लक्षणनिमेषज्ञानिप्रज्ञांमेविशारदीकरोति दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानंमेमनोभ्रमत्यनवस्थितंमम गाढंमूढो
२ हमस्वाप्संगुरूणिमेगात्राणिक्लान्तंमेचित्तमलसंमुषितमिवतिष्ठतीति सुखमल्पमप्रबुद्धस्यप्रत्यवम
3 र्शोनस्यादसतिप्रत्ययानुभवेतदाश्रितास्संस्कारतत्पत्तौद्विषयानस्युः तस्मात्प्रत्ययविशेषोनिद्रा साचसमा
धावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति १० अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ११ किंप्रत्ययस्याविल्लस्मरति
आहोस्विद्विषयस्येति ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययोग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तथाजातीयकंसंस्कारमार
भतेससंस्कारस्स्वव्यञ्जकाञ्जनस्तदाकारामेवग्राह्यग्रहणोभयात्मिकांस्मृतिंजनयति तत्रग्रहणा
कारपूर्वाबुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वास्मृतिः साचद्वेधा भावितस्मर्तव्या अभावितस्मर्तव्याच स्वप्नेभावित
स्मर्तव्याजाग्रत्समयेऽभावितस्मर्तव्येति सर्वाश्चैताः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृती
नामनुभवात्प्रभवन्ति सर्वाश्चैतावृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः सुखदुःखमोहाश्चक्लेशेषुव्याख्ये
याः सुखानुशयीरागः दुःखानुशयीद्वेषः मोहःपुनरविद्येति एतास्सर्वावृत्तयोनिरोद्धव्याः आ श्री
सांनिरोधेसम्प्रज्ञातोवासमाधिर्भवत्यसम्प्रज्ञातोवेति १२ अथासांनिरोधेकउपायइति अभ्यासवै

रागाभ्यांतन्निरोधः १२ चित्तनदीनामोभयतोवाहिनीवहति कल्याणायवहतिपापायच यातुकैवल्य
प्राग्भाराविवेकविषयनिम्नासाकल्याणवहा संसारप्राग्भाराअविवेकविषयनिम्नापापवहा तत्र
वैराग्येणविषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेनकल्याणस्रोतउद्घाट्यते इत्युभयाधीन
श्चित्तवृत्तिनिरोधः १२ तत्रस्थितौयत्नोऽभ्यासः १३ चित्तस्यावृत्तिकस्यप्रशान्तवाहितास्थितिः तदर्थः
प्रयत्नोवीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषयातत्साधनानुष्ठानमभ्यासः १३ सतुदीर्घकालनैरंतर्यसत्का
रासेवितोदृढभूमिः १४ दीर्घकालासेवितोनिरन्तरासेवितसत्कारासेवितः तपसाब्रह्मचर्येणच
विद्ययाश्रद्धयाचसंपादितःसत्कारवान्दृढभूमिर्भवति व्युत्थानसंस्कारेणद्रागित्येवानभिभूतवि
षयइत्यर्थः १४ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यम् १५ स्त्रियोऽन्नपान
मैश्वर्यमिति दृष्टविषयवितृष्णस्यस्वर्गवैदेह्यप्रकृतिलयत्वप्राप्तावानुश्रविकविषयेवितृष्णस्यदिव्यादि
व्यविषयसंप्रयोगेऽपिचित्तस्यविषयदोषदर्शिनःप्रसंख्यानबलादनाभोगात्मिकाहेयोपादेयशून्या
वशीकारसंज्ञावैराग्यम् १५ तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् १६ दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी

पा० विरक्तः पुनर्यद्दर्शनाभ्यासात्तद्बुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिः गुणेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति त
पा० द्द्वयं वैराग्यम् तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते प्राप्तं प्रापणीयं क्षी
५ णाः क्षेतव्याः क्लेशाः छिन्नः श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायत इति
५ ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैराग्यम् एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति १६ अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः
कथमुच्यते सम्प्रज्ञातः समाधिरिति वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्सम्प्रज्ञातः १७ वित
र्कः चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः सूक्ष्मो विचारः आनन्दो ह्लादः एकात्मिका संविदस्मिता तत्र
प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवितर्कः द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः तृतीयो विचारविक ल७
लः सानन्दः चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इति सर्व एते सालम्बनाः समाधयः १७ अथासम्प्रज्ञा
तः समाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः १८ सर्ववृ
त्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिरसम्प्रज्ञातः तस्य परं वैराग्यमुपायः सालम्ब श्री
नो ह्यभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीक्रियते स चार्थशून्य ५

न्यः तदभ्यासपूर्वकं चित्तं निरालम्बनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्बीजस्समाधिरसंप्रज्ञातः
सखल्वद्विविधः उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति १८ भवप्रत्ययो वि
देहप्रकृतिलयानाम् १९ विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैव
ल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति तथा प्रकृतिलयास्साधि
कारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवन्ति यावन्न पुनरावर्त्तते ऽधिकारवशाच्चित्तमिति १९
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् २० उपायप्रत्ययो योगिनां भवति श्रद्धा चेतसः
संप्रसादः सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति तस्या हि श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुप
जायते समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरुपतिष्ठते स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते समा
हितचित्तस्य प्रज्ञाविवेक उपावर्त्तते येन यथार्थं वस्तु जानाति तदभ्यासात्तद्विषयाच्च वैराग्यादसं
प्रज्ञातस्समाधिर्भवति ते खलु नव योगिनः मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति तद्यथा मृदूपायो
मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति तत्र मृदूपायस्त्रिविधः मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति १

पा० यो० ५
5

तथामध्योपायत्वस्याधिमात्रोपाय इति २० तत्राधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः २१ समाधि-
लाभः समाधिफलञ्च भवतीति २१ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः २२ मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधि-
मात्रतीव्र इति ततोपि विशेषः तद्विशेषादपि मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः ततोपि मध्यतीव्रसंवेगस्या-
सन्नतरः ततोप्यधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभस्समाधिफलञ्च भवति २२ कि-
मेतस्मादेवासन्नतमः समाधिर्भवति अथास्य लाभे भवत्यन्योपि कश्चिदुपायो न वेति ईश्वरप्रणि-
धानाद्वा २३ प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णातीति अभिध्यानमात्रेण तदभिध्या-
नादपि योगिन आसन्नतमस्समाधिलाभस्समाधिफलञ्च भवतीति २३ अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः
कोयमीश्वरो नामेति क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः २४ अविद्यादयः
क्लेशाः कुशलाकुशलानि कर्माणि तत्फलं विपाकः तदनुगुणा वासना आशयाः ते च मनसि वर्त्तमाना
पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिन्यपदिश्य- श्री
ते यो ह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः ते ५

हि त्रीणि बन्धनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धको
टिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य स तु सदै
व मुक्तः सदैवेश्वर इति योऽसौ प्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्त आ
होस्विन्निर्निमित्त इति तस्य शास्त्रं निमित्तम् शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम् प्रकृष्टसत्वनिमित्तम् एत
यो शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त
इति तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते यदेवातिशायि स्या
त्तदेव तत्स्यात् तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वर इति न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति कस्मात् द्व
योस्तुल्ययोरेकस्मिन्युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्वित्येकस्य सिद्धावितरस्य प्राका
म्यविघातादूनत्वं प्रसक्तम् द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति अर्थस्य विरुद्धत्वात् त
स्माद्यस्य साम्यातिशयैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति २४ किं च तत्र निरतिशयं
सर्वज्ञबीजम् २५ यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमे

ते ५ न्नप्रत्ये

पा०
यो०
६

तद्धि वर्द्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणव-
दिति यत्र काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनु-
मानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्वेष्या तस्यात्मा-
नुग्रहाभावेपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषा-
नुद्धरिष्यामीति तथा चोक्तम् आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरये
जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति २५ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् २६ पूर्वे हि गुरवः
कालेनावच्छिद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः यथाऽस्य सर्गस्यादौ प्र-
कर्षगत्या सिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः २६ तस्य वाचकः प्रणवः २७ वाच्य ईश्वरः प्रण-
वस्य किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति स्थितोऽस्य वाच्यस्य वा-
चकेन सह सम्बन्धः संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्ब-
न्धः संकेतेनावद्योत्यते ऽयमस्य पिता ऽयमस्य पुत्र इति सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकत्वापेक्षस्तथैव सं

श्री
६

क्तेः क्रियते संप्रति पत्निनित्यत्वयानित्यः शब्दार्थसंबन्धस्यागमिनाप्रतिजानते विज्ञानवाच्यवाचकत्व
स्य योगिनः २७ तज्जपस्तदर्थभावनम् २८ प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्येश्वरस्य भावनम् तदस्य योगिनः
प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते तथा चोक्तं॥ स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्या
यमामनेत् स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति २८ किञ्चास्य भवति ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्य
न्तरायाभावश्च २९ यत्तावदन्तरायाव्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति स्वरूपदर्शनमप्यस्य
भवति यथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः केवलोऽनुपसर्गस्तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषस्तमधिगच्छति ।
२९ अथ केऽन्तरायाः पिचित्तस्य विक्षेपः के पुनस्ते कियन्तो वेति व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रा
न्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ३० नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहै
ते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति एतेषामभावे न भवन्ति एवं क्राश्चित्तवृत्तयः तत्र व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम् ।
भ स्त्यानमकर्मण्यता चित्तस्य संशय उभयकोटिस्पृग्ज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति प्रमादः समाधिसाधनानाम
भावनम् आलस्यं कायचित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिः अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः भ्रान्तिदर्शनं विप

पा॰ पा॰ ८

र्थपत्तानम् अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा समाधि
प्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीय
न्ते ३० दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ३१ दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमा
धिदैविकञ्च येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखम् दौर्मनस्यमिच्छाभिघाताच्चेतसः क्षो
भः यदङ्गान्येजयति कम्पयति तदङ्गमेजयत्वम् प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः यत्कौष्ठ्यं वा
युं निःसारयति स प्रश्वासः एते सहविक्षेपभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति ३१
अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्नि
दमाह तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ३२ विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत् यस्य
तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकञ्च चित्तं तस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तं यदि पुनरिदं सर्वतः श्री
प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतं चित्तम् योऽपि सदृशप्रत्ययप्रवा
हेण चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदेकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् अ

यप्रवाहांशस्यैव धर्मस्य सर्वस्य सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्रए
वेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभा(
वभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यार्थस्यान्यः स्मर्ता भवेदन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्मा
शयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् कथञ्चित्समाधीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयन्यायमाक्षिपति किं(
च स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति कथम् यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामि यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामी
त्यहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिन्यभेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययविषयोऽयमभेदात्माहमि
ति प्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत् स्वानुभवग्राह्यश्चाय
मभेदात्माहमिति प्रत्ययः न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनै
व व्यवहारं लभते तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् ३२ यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्(
कथम् मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ३३ तत्र
सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणाम् पुण्यात्मकेषु मुदिताम् अपुण्यशी

स२

पा॰ लेषुउपेक्षाम् एवमस्यभावयतः शुक्लोधर्मउपजायते ततश्चित्तंप्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रंस्थितिपदंलभ॰
पा॰ ते ३३ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य ३४ कौष्ठ्यस्यवायोर्नासिकापुटाभ्यांप्रयत्नविशेषाद्वमनंप्रच्छर्द॰ २
८ नम् विधारणंप्राणायामः ताभ्यांवामनसःस्थितिंसम्पादयेत् ३४ विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसः
8 स्थितिनिबन्धनी ३५ नासिकाग्रेधारयतोस्यदिव्यगन्धसम्वित्सागन्धप्रवृत्तिः जिह्वाग्रेदिव्यरसस
म्वित् तालुनिदिव्यरूपसम्वित् जिह्वामध्येदिव्यस्पर्शसम्वित् जिह्वामूलेदिव्यशब्दसम्वित् इत्ये
ताः प्रवृत्तयउत्पन्नाश्चित्तंस्थितौनिबध्नन्ति संशयंविधमन्ति समाधिप्रज्ञायाञ्चद्वारीभवन्तीति एतेनच
न्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरश्म्यादिषुप्रवृत्तिरुत्पन्नाविषयवत्येववेदितव्या यद्यपिहितत्तच्छास्त्रानुमाना
चार्योपदेशैरवगतमर्थतत्वंप्रज्ञानमेवभवतिएतेषांयथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथापियावदे
कदेशोपिकश्चिन्नस्वकरणसम्वेद्योभवतितावत्सर्वंपरोक्षमिवापवर्गादिषुसूक्ष्मेष्वर्थेषुनदृढांबुद्धि॰
मुत्पादयति तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यंकश्चिदर्थविशेषःप्रत्यक्षीक श्री
र्तव्यः तत्रतदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वेसतिसर्वंसुसूक्ष्मविषयमप्यापवर्गाच्छ्रद्धीयते एतदर्थं ८

मेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायां समर्थस्या
त्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणायेति तथा च सति श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयोऽस्याप्रतिबन्धेन भविष्यन्ती
ति ३५ विशोका वा ज्योतिष्मती ३६ प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्त्तते हृदयपुण्डरीके
धारयतो या बुद्धिसंवित् बुद्धिसत्त्वं हि प्रभास्वरमाकाशकल्पं तत्र स्थितिवैशारद्यात् प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहम
णिप्रभारूपाकारेण विकल्पते तथास्मितायां समापन्नं चित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तम
स्मितामात्रं भवति यत्रेदमुक्तं तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं तावत्संप्रजानीते इत्येषा द्वयी विशो
का विषयवती अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते यया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते इति ३६
वीतरागविषयं वा चित्तं ३७ वीतरागचित्तालम्बनोपरक्तं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभते इति ३७
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ३८ स्वप्नज्ञानालम्बनं निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं चित्तं योगिनः स्थितिपदं
लभत इति ३८ यथाभिमतध्यानाद्वा ३९ यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थि
तिपदं लभत इति ३९ परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ४० सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थि

पा० यो० १८

त्तिपदं लभत इति स्थूले निर्विशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य एवं तामुभयकोटिमनुधा
वतो योऽस्याप्रतीघातः स परो वशीकारः तद्वशीकारात्परिपूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृतं परि
कर्मापेक्षत इति ४० अथ लब्धस्थितिकस्य चेतसः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति तदुच्यते
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ४१ क्षीणवृत्तेरिति
प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः अभिजातस्येव मणेरिति दृष्टान्तोपादानम् यथा स्फटिकउपाश्रयभेदात्त
त्तद्रूपोपरक्त उपाश्रयरूपाकारेण निर्भासते तथा ग्राह्यालम्बनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारे
ण निर्भासते तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति तथा स्थूलाल
म्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं वि
श्वभेदरूपाभासं भवति तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु द्रष्टव्यम् ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमाप
न्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रही
तृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुष १८

स्वरूपाकारेणनिर्भासते तदेवमभिजातमणिकल्पस्यचेतसोग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुपुरुषेन्द्रि
यभूतेषुयातत्स्थतदञ्जनतातेषुस्थितस्यतदाकारापत्तिःसासमापत्तिरित्युच्यते ४१ तत्रशब्दार्थ
ज्ञानविकल्पैःसङ्कीर्णासवितर्कासमापत्तिः ४२ तद्यथा गौरितिशब्दोगौरित्यर्थोगौरिति
ज्ञानमित्यविभागेनविभक्तानामपिग्रहणंदृष्टम् विभज्यमानाश्च अन्येशब्दधर्माः अ
न्येऽर्थधर्माः अन्येज्ञानधर्माः इत्येतेषांविभक्तःपन्थाः तत्रसमापन्नस्ययोगिनोयोगवाद्यर्थःस
माधिप्रज्ञायांसमारूढःसचेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्धउपावर्ततेसासङ्कीर्णासमापत्तिःस
वितर्केत्युच्यते ४२ यदापुनःशब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौश्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायांस
माधिप्रज्ञायांस्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यतेसाचनिर्वितर्का
समापत्तिः तत्परंप्रत्यक्षम् तच्चश्रुतानुमानयोर्बीजम् ततःश्रुतानुमानेप्रभवतः नचश्रु
तानुमानज्ञानसहभूतंतद्दर्शनम् तस्मादसङ्कीर्णंप्रमाणान्तरेणयोगिनोनिर्वितर्कसमा
धिजंदर्शनमिति निर्वितर्कायाःसमापत्तेरस्याःसूत्रेणलक्षणंद्योत्यते स्मृतिपरिशुद्धौस्व

१२

पा. रूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ४३ या शब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिप
यो. रिशुद्धौ ग्राह्यस्वरूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञारूपं ग्रहणात्मकं त्यक्त्वा पदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपा
१० पन्नेव भवति सा तदा निर्वितर्का समापत्तिः तथा च व्याख्याता तस्या एकबुद्ध्युपक्रमो ह्यर्थात्माऽणु
प्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वा लोकः स च संस्थानविशेषो भूतसूक्ष्माणां साधारणो धर्म आ
त्मभूतः फलेन व्यक्तेनानुमितः स्वव्यञ्जकाञ्जनः प्रादुर्भवति धर्मान्तरोदये च तिरोभवति स
एष धर्मोऽवयवीत्युच्यते योऽसावेकश्च महांश्चाणीयांश्च स्पर्शवांश्च क्रियाधर्मकश्चानित्यश्च
तेनावयविना व्यवहाराः क्रियन्ते यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुप
लभ्यं तस्यावयव्यभावादतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं मिथ्याज्ञानमिति
तदा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावात् यद्यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाघ्रातम्
तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयीभवति ४३ एत श्री १०
यैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ४४ तत्र भूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मकेषु

देशकालनिमित्तानुभवच्छिन्नेषु यास्समापत्तिस्सा सविचारेत्युच्यते तत्राप्येकबुद्धिनिर्ग्राह्यमेवो
दितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं समाधिप्रज्ञायामुपतिष्ठते या पुनस्सर्वथा सर्व
तः शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु सर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिस्सा
निर्विचारेत्युच्यते एवंस्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्ममेतेनैव स्वरूपेणालम्बनीभूतमेव समाधिप्रज्ञा
स्वरूपमुपरञ्जयति प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते तत्र म
हद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च एवमुभयोरेतये
व निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति ४४ सूक्ष्मविषयत्वञ्चालिङ्गपर्यवसानम् ४५ पा
र्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रम् तैजसस्य रूपतन्मात्रम् (
म२ वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रम् इति तेषामहङ्कारः अस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः लिङ्गमात्रस्या
प्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः न चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति सत्यम् यथा (
लिङ्गात्परमलिंगस्य सौक्ष्म्यं न चैवं पुरुषस्य किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुः (

पा॰ यो॰ ११ स्तु भवतीत्यतः प्रधाने निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातम् ४५ ता एव सबीजस्समाधिः ४६ ताश्चतस्र
स्समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सू
क्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति स चतुर्धोपसंख्यातस्समाधिरिति ४६ निर्विचारवैशारद्येऽ
ध्यात्मप्रसादः ४७ अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभि
भूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम् यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा
योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः तथा चोक्तम्
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति ४७
ऋ ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ४८ तस्मिन्समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्व
र्था च सा सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति तथा चोक्तम् आगमेनानुमानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ४८ सा पुनः श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्याम श्री
न्यविषया विशेषार्थत्वात् ४९ श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयमेव नह्यागमेन शक्यो विशेषः ११

भिधानम् कस्मात् न हि विशेषेण कृतसंकेतः शब्द इति न चानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्ति
स्तत्र गतिर्यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्माछ्रुता
नुमानज्ञानविषययोर्न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहित विप्रकृष्टस्य वस्तुनो
लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति न चास्य विशेषस्याप्रामाणिकस्याभावोस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य
एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्माछ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविष
या सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति ४९ समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवोन
वो जायते तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ५० समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्का[रा]शयं बाधते॥
[व्युत्थान संस्का]राभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा
ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराशयो जायते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति
कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहे
तुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति ख्यातिपर्यवसानं हि चित्त

पा॰ चेष्टितमिति ५० किञ्चास्य भवति तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजस्समाधिः ५१ सनकेवलंस
पा॰ १२ माधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानामपि संस्काराणाम् प्रतिबन्धी भवति कस्मात् निरोधजः संस्का
रस्समाधिजान्संस्कारान्बाधत इति निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्ति
12 त्वमनुमेयम् व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैस्सह कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताव
वस्थितायां प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्ती
ति यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैस्संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते तस्मिन्निवृत्ते पुरुष व
स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः अतः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यत इति ५१ इति पाञ्जले सांख्यप्रवचने योगशा त
स्त्रे समाधिपादः प्रथमः १॥ उद्दिष्टस्समाहितचित्तस्य योगः कथं व्युत्थितचित्तोपि योगयुक्तस्या
दित्येतदारभ्यते तपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः १ नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अ श्री
नादिकर्मक्लेशवासनाचित्राप्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपस्सम्भेदमापद्यत १२
इति तपस उपादानम् तच्च चित्तप्रसादमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते स्वाध्यायः प्रणवा

दिपवित्राणां जपः मोक्षशास्त्राध्ययनंवा ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलस
न्यासोवा सहिक्रियायोगः १ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च २ सह्यासेव्यमानस्समा
धिंभावयति क्लेशांश्च प्रतनूकरोति प्रतनूकृतान्क्लेशान्प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मि
णः करिष्यतीति तेषांतनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा
समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति २ अथ के ते क्लेशाः कियन्तो वेति अविद्यास्मितारागा
द्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ३ क्लेशा इति पञ्चविपर्यया इत्यर्थः ते स्यन्दमाना गुणाधिकारं द्रढय
न्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभि
निर्हरन्ति ३ अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ४ अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमि
रुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विकल्पानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् तत्र का प्रसुप्तिः चेतसि
शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः प्रसंख्यानवतो द
ग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति अतः क्षीण

पा० यो० २ क्लेशाः कुशलस्य चरमदेह इत्युच्यते नत्वेव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्ले
शानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इति उक्ता प्रसु
प्तिः दग्धबीजानामप्ररोहश्च तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति तथा विच्छि वो
13 द्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः कथम् रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् न
हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचिद्दृश्यमानो न विषयान्तरे नास्ति नैकस्यां स्त्रि
यां चैत्रो रक्त इत्यन्यासु स्त्रीषु विरक्त इति किन्तु तत्र रागो लब्धवृत्तिरन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति
स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः सर्व एवैते क्लेशा नातिक्रा विषय
मन्ति कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेश इत्युच्यते सत्यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैते
षां विच्छिन्नादित्वम् यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्त इति श्री
सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः कस्मात् सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवा १३
नुशेरते क्लेशाः विपर्यासप्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणाञ्चाविद्यामनु क्षीयन्त इति ४ तत्रावि

घास्वरूपमुच्यते अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ५ अनित्ये कार्ये नित्य
ख्यातिः तद्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौः अमृता दिवौकस इति तथाशुचौ पर
मबीभत्से काये शुचिख्यातिः उक्तं च स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि कायमाधेय
शौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुरित्यशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यते नवेव शशाङ्कलेखा कमनीये
यं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावभाव
गर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयन्तीवेति कस्य केनाभिसम्बन्धः भवति चैवमशुचौ शु
चिविपर्यासप्रत्यय इति एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः तथा दुःखे
सुखख्यातिं वक्ष्यति परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकि
न इति तत्र सुखख्यातिरविद्या तथानात्मन्यात्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधि २
ष्ठाने वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनस्यनात्मन्यात्मख्यातिरिति तथैतदत्रोक्तं व्यक्तम
व्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्तस्य व्यापदम

पा० नुषो च तस्मात्तथापदं मन्वानः समस्तैः प्रतिपुष्टिहस्त्येषा च तत्र गोष्पदाभवत्यविद्या स्कलमस्याक्लेशातन्नानस्य
पा० कर्माशयस्य च सविपाकस्येति तस्यास्त्वमित्रागोष्पदवद्वस्तुसतत्वं विपर्ययः यथा नामित्राभावो मित्रो
१६ न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः तथा गोष्पदं न गोष्पदाभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश एव ता।
१७ भ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्ये
ति ५ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ६ पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेक
स्वरूपापत्तिरिवास्मिता क्लेश उच्यते भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोरवि।
भागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति।
तथा चोक्तम् बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहे
नेति ६ सुखानुशयी रागः ७ सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वकः सुखे तत्साधने वा यो गर्द्धस्तृष्णा
लोभः स राग इति ७ दुःखानुशयी द्वेषः ८ दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वको दुःखे तत्साधने श्री
वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधस्स द्वेषः ८ स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोऽभिनिवेशः ९ १६

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्नित्या भवति मा न भूवं भूयासमिति न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषाम
वत्यात्माशीः एतया च पूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि
जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरण
दुःखमनुमापयति यथा चायं मूढतमेषु दृश्यते क्लेशस्तथा विदुषो पि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रू
ढः कस्मात् समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ९ ते प्रतिप्र
सवहेयाः सूक्ष्माः १० ते पञ्च क्लेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह
तेनैवास्तं गच्छन्ति १० स्थितानां तु बीजभावोपगतानाम् ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ११ क्लेशानां या
वृत्तयः स्थूलाः क्रियायोगेन तनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन ध्यानेन हातव्या यावत्सूक्ष्मीकृता याव
द्दग्धबीजकल्पा इति यथा च वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं निर्धूयते पश्चात् सूक्ष्मो यत्नेनोपायेन
चापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानाम् सूक्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति ११ ।
क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः १२ तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयो लोभमोहक्रोधप्रभवः

पा॰ सदृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपसमाधिभिर्निर्वर्तित ई
पा॰ श्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय
२५ इति तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु
15 कृतः पुनः पुनरपकारः स चापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते यथा नन्दीश्वरः कुमारो म
ष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथा नहुषोपि देवानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य
क्त्वेन परिणत इति तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानां अदृष्टज मपिना
न्मवेदनीयः कर्माशय इति १२ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः १३ सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपा
कारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोह
समर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भव पा श्री
ति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति त २५
त्रेदं विचार्यते किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति द्वितीया विचा

पा 2

रणा किमनेकं कर्मानेकं जन्म निवर्त्तयति अथानेकं कर्मैकं जन्म निवर्त्तयतीति न तावदेकं कर्मैक
स्य जन्मनः कारणम् कस्मादनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टस्य कर्मणः साम्प्रतिकस्य
च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्
कस्मादनेकेषु कर्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभा
वः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति न चानेकं कर्मानेकजन्मकारणम् कस्मात्तदनेकजन्म युगपन्न भव
तीति क्रमेणैव वाच्यम् तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्मा
शयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मरणं प्र
साध्य सम्मूर्छित एकमेव जन्म करोति तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायु
षि तेनैव कर्मणा भोगः सम्पद्यत इति असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविपाकोऽभिधीय
ते अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगमात्रहेतु
त्वात् द्विविपाकारम्भी वा आयुर्भोगहेतुत्वात् नन्दीश्वरवन्नहुषवद्वेति क्लेशकर्मविपाका

पा० यो० १६ नुभवनिर्वर्त्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसम्मूर्छितमिदं चित्तं विचित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्य-
जालं ग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभवि-
क उक्त इति ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभ-
विकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपा-
कस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य वा कस्मात् यो ह्यदृष्टजन्मवेद-
नीयो ऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः कृतस्याविपक्वस्य नाशः प्रधानकर्मण्यावापगमनं वा
नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो य-
था शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य यत्रेदमुक्तम् द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको
राशिः पुण्यकृतो ऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते प्रधा- श्री
नकर्मण्यावापगमनम् यत्रेदमुक्तं स्यात्स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य १६
नापकर्षायालम् कस्मात् कुशलं मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापं गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं

करिष्यतीति नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानं कथमिति अदृष्टजन्मवेदनी
यस्यानियतविपाकस्यैव कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतवि
पाकस्य वा यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चि
रमप्युदासीनं तत्पावर्त्तमानं कर्माभिव्यक्तिनिमित्तमस्य न विपाकाभिमुखत्वं करोतीति न हि पाकस्यैव दे
शकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति न चोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरि
त्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति १२ ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् १४ ते च जन्मा
युर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मक
मेवं विषयसुखे सुखकालेपि दुःखमस्त्येवेति प्रतिकूलात्मकं योगिनः कथं तदुपपाद्यते १४ परि
णामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः १५ सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चे
तनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः तथा चोक्तम् नानुपहत्य भू
तान्युपभोगः सम्भवतीति हिंसाकृतोप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्
तथा द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः

पा० याभोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिस्तत्सुखम् यालौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखम् नचेन्द्रियाणां भोगा
पा० भ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यम् कस्मात् यतो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणा
१७ मिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेणादष्टो
17 यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकू।
ला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नातीति अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चे
तनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि प्रार्थयमानः। २।८
कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मा
वुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते का पुनः संस्कारदुःखता।
सुखानुभवात्सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽ
नुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमे श्री
व प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे ९

त

न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखान्यक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लि॰
श्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् इतरं तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददान
मनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानु
पातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमनादिदुःख
स्रोतसा उह्यमानमात्मानं भूतग्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत
इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्प
रानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरि
णामि चित्तमुक्तम् रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः
सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा
भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष इति तस्माद्दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तदस्य
महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः यथा चिकि

पा० २८ 18 त्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा
संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो
हेयहेतुः संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम् हानोपायः सम्यग्दर्शनम् तत्र हातुः स्वरूपमुपा
देयं वा हेयं वा न भवितुमर्हतीति हाने तस्योच्छेदवादप्रसङ्गः उपादाने च हेतुवादः उभयप्रत्या
ख्याने शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनम् तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते १५ हेयं दुः
खमनागतम् १६ दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्तते वर्तमानं च स्वक्षणे उ
पभोगारूढमिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते तस्माद्यदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं
योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारम् तदेव हेयतामापद्यते १६ तस्माद्यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव का
रणं प्रतिनिर्दिश्यते द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः १७ द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः दृश्या बु
द्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वे धर्माः तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन पुरु श्री २८
षस्य स्वं भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्म

ट

कंस्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्परतन्त्रं द्रष्टृदृश्ययोर्द्रष्टृदर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः दुःखस्यका
रणमितिनिर्णयः तथाचोक्तम् तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः कस्मात् दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात् तद्यथा पादतलस्य भेद्यता कण्टकस्य भेत्तृत्व परिहारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वा पादाधिष्ठानम् एतत्त्रयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाप्नोति कस्मात् त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति अत्राऽ
पि तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यम् कस्मात् तपिक्रियायाः कर्मस्थत्वात् सत्त्वे कर्मणि तपिक्रि
या नापरिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे दर्शितविषयत्वात् सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽ
त नुतप्यत इति दृश्यते १७ दृश्यस्वरूपमुच्यते प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गा
र्थं दृश्यम् १८ प्रकाशशीलं सत्त्वं क्रियाशीलं रजः स्थितिशीलं तम इति एते गुणाः परस्परोपरक्त
प्रविभागाः परिणामिनः संयोगवियोगधर्माण इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः परस्पराङ्गाङ्गि
त्वेऽप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलायामुपदर्शित

विभा० ।२ श्री

पा॰ पा॰ २८ 19

सन्निधानाद्गुणत्वेपिचव्यापारमात्रेणप्रधानान्नीतानुमितास्तित्वाः पुरुषार्थकर्त्तव्यतयाप्रयुक्तासम
र्थाः सन्निधिमात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्यवृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्र
धानशब्दवाच्याभवन्ति एतद्दूषयन्नुच्यते तदेतन्मतेन्द्रियात्मकंभूतभावेनपृथिव्यादिनासूक्ष्म
स्थूलेनपरिणमते तथेन्द्रियभावेनश्रोत्रादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणमतइति नन्वनुनाप्रयोज
नेप्रयोजनमुररीकृत्यप्रवर्त्तन्तइति भोगापवर्गार्थंतद्द्वयंपुरुषस्येति तत्रदृश्यानिष्टगुणस्वरूपा
वधारणमविभागापन्नंभोगः भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गइतिद्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनंनास्तित
थाचोक्तम् अयन्नुखलुत्रिषुगुणेषुकर्तृषुअकर्तरिचपुरुषेतुल्यातुल्यजातीयेचतुर्थेतत्क्रियासा
क्षिण्युपनीयमानान्सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कतइति तावेतौभोगापवर्गौबुद्धि
कृतौबुद्धावेववर्त्तमानौकथंपुरुषेव्यपदिश्येतेइति यथाविजयःपराजयोवायोद्धृषुवर्त्तमानःस्वामिन्यप
दिश्यतेसहितत्फलस्यभोक्तेति एवंबन्धमोक्षौबुद्धावेववर्त्तमानौपुरुषेव्यपदिश्येतेसहितत्फ २८
लस्यभोक्तेति बुद्धेरेवपुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धःतदर्थावसायोमोक्षइति एतेनग्रहणधार

गोह्यापोहं त्वज्ज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्त्तमानाः पुरुषे ऽध्यारोपितसद्भावाः स हि तत्फलस्य भोक्तेति ।
दृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते १९ विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि
गुणपर्वाणि १९ तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणामवि
शेषाणां विशेषाः तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाः
कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनः सर्वार्थमित्येतानि अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः गुणा
नामेष षोडशको विशेषपरिणामः षडविशेषाः तद्यथा शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रसत रूपतन्मात्रं
न्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेति एकद्वित्रिचतुःपञ्चलक्षणाः शब्दादयः पञ्चाविशेषाः षष्ठश्चाविशे
षो ऽस्मितामात्र इत्येते सत्तामात्रस्यात्मनो महतः षडविशेषपरिणामाः यत्तत्परमविशेषे
म भ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मनि अवस्थाय विवृद्धिकाष्ठामनुभव
न्ति प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय यत्तन्निःसत्तासत्तं निस्स
दसदव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत्प्रतियन्ति एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामो निःसत्तासत्तं चालि

पा॰ ङ्गपरिणाम इति अलिङ्गावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुः नालिङ्गावस्थायामादौ पुरुषार्थता का
यो॰ रणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति नासौ पुरुषार्थकृतेति नित्याख्यायते त्रया
२१ णां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थता कारणं भवति स चार्थो हेतुर्निमित्तं कारणं भवतीत्य
20 नित्याख्यायते गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयन्ते नोपजायन्ते व्यक्तिभिरेवातीताना
गतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजननापायधर्मका इव प्रत्यवभासन्ते यथा देवदत्तो
दरिद्राति कस्माद्यतोस्य म्रियन्ते गाव इति गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति
समः समाधिः लिङ्गमात्रमलिङ्गस्य प्रत्यासन्नम् तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृत्तेः तथा
षडविशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते परिणामक्रमनियमात् तथा तेष्वविशेषेषु भूते
न्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते तथा चोक्तम् पुरस्तान्न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्तीति वि
शेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः तेषां तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्यायिष्यन्ते व्याख्या श्री
तं दृश्यम् १९ अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुप २०

पश्यः २० दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी स
बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति न तावत्सरूपः कस्मात् ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्परिणामिनी हि
बुद्धिः तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादिश्च ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति सदाज्ञात
विषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति कस्मात् न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च
स्याद्गृहीतागृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वम् ततश्चापरिणामित्वमिति ।
किञ्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष इति तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणा
बुद्धिः त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानां पद्रष्टा पुरुष इति अतो न सरूपः अस्तु तर्हि विरूप इति
नात्यन्तं विरूपः कस्मात् शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्न
तदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसं
क्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपा
या बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते २१ तदर्थ एव दृश्यस्या

रूप ४

पा॰ त्मा २१ दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मविषयतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति स्वरू-
यो॰ पं भवतीत्यर्थः तत्स्वरूपं पररूपेण प्रतिलब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्य III
२१ ते २१ स्वरूपहानाद्दृश्यनाशः प्राप्तः न तु विनश्यतीति कस्मात् कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं
21 तदन्यसाधारणत्वात् २२ कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं तद-
न्यपुरुषसाधारणत्वात् कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषान्प्रति न कृतार्थ-
मिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणात्मरूपकमिति अतश्च दृग्दर्शि-
नशक्त्योर्नित्यत्वादनादिश्च संयोगो व्याख्यात इति तथा चोक्तम् धर्मिणामनादिसंयोगा-
र्ममात्राणामप्यनादिः संयोग इति २२ संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते स्वस्वामिश-
क्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः २३ पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः तस्मात्सं- श्री
योगाद्दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः दर्शनकार्यावसान २१
स्संयोग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तम् दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वीत्यदर्शनं संयोगनि

सिद्धमुक्तम् नात्र दर्शनं मोक्षकारणम् अदर्शनाभावादेव बन्धाभावः स मोक्ष इति दर्शनस्याभावे
बन्धकारणस्यादर्शनस्य नाशात् अतो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तम् किंचेदमदर्शनं ना
म किं गुणानामधिकारः आहोस्विद् दृशिरूपस्य स्वामिनः दर्शितविषयस्य चित्तस्यानुत्पादः ।
स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने योऽदर्शनाभावः किमर्थवत्ता गुणानाम् अथाविद्या स्वचित्तेन सह
निरुद्धा स्वचित्तस्योत्पत्तिबीजम् किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः यत्रेदमुक्तम्
प्रधानं स्थित्यैव वर्त्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात् तथा गत्यैव वर्त्तमानं विकारनित्यत्वादप्र
धानं स्यात् उभयथा चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्व
प्येष समानश्चर्चः दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येके प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः ।
सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राक्प्रवृत्तेः पुरुषो न पश्यति सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्य
त इति उभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि पुरुषप्रत्ययापेक्षं दर्श
नं दृश्यधर्मत्वेन भवति तथा पुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं पुरुषधर्मत्वेन वाद

श्री ८

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः ५

पा॰ र्शनमवभासते दर्शनं ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति इत्येते शास्त्रगता विकल्पाः २३ तत्रवि-
यो॰ कल्पबहुत्वमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणसंयोगे साधारणविषयम् यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगाः
२२ तस्य हेतुरविद्या २४ विपर्ययज्ञानवासनावासिता न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधि-
२२ कारा पुनरावर्तते सा तु पुरुषख्यातिपर्यवसानां कार्यनिष्ठां प्राप्नोति चरिताधिकारा निवृत्ताद-
र्शना बन्धकारणाभावान्न पुनरावर्तते अत्र कश्चित्षण्डकोपाख्यानेनोद्घाटयति मुग्धया भा-
र्ययाभिधीयते षण्डक आर्यपुत्र अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाहमिति स तामाह मृतस्तेऽहमु-
मपत्यमुत्पादयिष्यामीति तथेदं विद्यमानं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति विनष्टं करिष्यतीति का
प्रत्याशा तत्राचार्यदेशीयो वक्ति ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः अदर्शनकारणाभावात् बुद्धिनिवृ-
त्तिः तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनान्निवर्तते तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः किमर्थमस्थान ए-
वास्य मतिविभ्रमः हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगाख्यं सनिमित्तमुक्तमतः परंकारणं वक्तव्यम् श्री
२० तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् २५ तस्यादर्शनस्याभावाद्बुद्धिपुरुषसंयोगा २२

भावस्यात्यन्तिकोवन्धनोपरमइत्यर्थः एतद्धानंतद्दृशेःकैवल्यम् पुरुषस्यामिश्रीभावःपुनरसंयो
गोगुणैरित्यर्थः दुःखकारणनिवृत्तौदुःखोपरमोहानंतदास्वरूपप्रतिष्ठःपुरुषइत्युक्तम् २५ अ
थहानस्यकःउपायइति विवेकख्यातिरविप्लवाहानोपायः २६ सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोवि
वेकख्यातिःसातुनिवृत्तेमिथ्याज्ञानेविप्लवतेयदामिथ्याज्ञानंदग्धवीजभावंवन्ध्यप्रसवंसंपद्य
तेतदाविधूतक्लेशरजसःसत्त्वस्यपरेवैशारद्येपरस्यांवशीकारसंज्ञायांवर्तमानस्यविवेकप्रत्यय
प्रवाहोनिर्मलोभवतिसाविवेकख्यातिरविप्लवाहानस्योपायः ततोमिथ्याज्ञानस्यदग्धवीजभावोपगमः
पुनश्चाप्रसवः इत्येषमोक्षस्यमार्गोहानोपायइति २६ तस्यसप्तधाप्रान्तभूमिःप्रज्ञा २७ तस्येति प्रत्युदित
ख्यातेःप्रत्याम्नायःसप्तधेति अशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्यप्रत्ययान्तरानुत्पादेसति सप्तप्रकारैवप्रज्ञा
विवेकिनोभवति तद्यथा परिज्ञातंहेयंनास्यपुनःपरिज्ञेयमस्ति क्षीणाहेयहेतवोनपुनरेतेषां
हेतव्यमस्ति साक्षात्कृतंनिरोधसमाधिनाहानम् भावितोविवेकख्यातिरूपोहानोपायः इत्येषा
चतुष्टयीकार्याविमुक्तिःप्रज्ञायाः चित्तविमुक्तिस्त्रयीचरिताधिकाराबुद्धिगुणागिरिशिखरतट

पा॰ च्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति न चैषां विली
यो॰ २२न नानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योति
93 रमलः केवली पुरुषः इत्येवंभूतां सप्तविधां प्रान्तभूमिं प्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्याय
ते प्रतिप्रसवेपि च चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवे
कख्यातिर्हानोपाय इति २७ न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतदारभ्यते २८ योगाङ्गानुष्ठानादशु
द्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः २८ योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि तेषामनुष्ठाना
त्पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य नाशः तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः यथा यथा च साधना
न्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च क्षयक्रमानुरोधिनी
ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्द्धते सा खल्वेषा वृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आविवेकख्यातेः आ गुणपुरुषस्वरू
पविज्ञानादित्यर्थः योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणम् यथा परशुश्छेद्यस्य विवेकख्या श्री
तेस्तु प्राप्तिकारणम् यथा धर्मः सुखस्य नान्यथाकारणम् कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति २२

तथा

नवैवेत्याह तद्यथा उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः वियोगान्यत्वधृतयःकारणंनवधा
स्मृतमिति तत्रोत्पत्तिकारणंमनोभवतिज्ञानस्यस्थितिकारणंमनसःपुरुषार्थताशरीरस्येवाहार
इति अभिव्यक्तिकारणंरूपस्यालोकः तथारूपज्ञानेविकारकारणंमनसोविषयान्तरम् यथाग्निःपा
कस्य प्रत्ययकारणंधूमज्ञानमग्निज्ञानस्य प्राप्तिकारणंयोगाङ्गानुष्ठानेविवेकख्यातेः वियोगका
रणंतदेवाशुद्धेः अन्यत्वकारणंयथासुवर्णस्यसुवर्णकारः एवमेकस्यस्त्रीप्रत्ययस्याविद्यामूढत्वे
द्वेषोदुःखत्वे रागःसुखत्वे तत्त्वज्ञानंमाध्यस्थ्ये धृतिकारणंशरीरमिन्द्रियाणाम् तानिचतस्य
महाभूतानिशरीराणांतानिचपरस्परंसर्वेषांतैर्यग्यौनमानुषदैवतानिचपरस्परार्थत्वात् इत्येवं
नवकारणानि तानिचयथासंभवंपदार्थान्तरेष्वपियोज्यानि योगाङ्गानुष्ठानंतुद्विधैवकारणत्वं
लभतइति २८ तत्रयोगाङ्गान्यवधार्यन्ते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ
ष्टावङ्गानि २९ यथाक्रममेतेषामनुष्ठानंस्वरूपंचवक्ष्यामः २९ तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या
परिग्रहायमाः ३० तत्राहिंसासर्वदासर्वथासर्वभूतानामनभिद्रोहः उत्तरेचयमनियमास्तन्मूला

पा॰ यो॰ २४

24

स्तत्सिद्धिपरतयैव तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते तथा ह्युक्तम् स खल्व
यं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमान
स्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मन
श्चेति परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेदिति एषा
सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भ
वेत्पापमेव भवेत् तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् तस्मात्परीक्ष्य सर्वभू
तहितं सत्यं ब्रूयात् स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम् तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपम
स्तेयमिति ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शना
दस्वीकरणमपरिग्रहः इत्येते यमाः ३० ते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महा
व्रतम् ३१ तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यबन्धकस्य मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा सैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे
हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनि सैव त्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्ना दे २४

वब्राह्मणार्थेनान्यथा हनिष्यामीति यथा च तत्त्विषाणो युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति एभिर्जातिदेश(
कालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथै
वाविदितव्यभिचारास्सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते ३१ शौचसंतोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
नियमाः ३२ तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यम् आभ्यन्तरं चित्तमलाना(
माक्षालनम् संतोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा तपो द्वन्द्वसहनम् द्वन्द्वं च जि
घत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्राय
णसान्तपनादीनि स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा ईश्वरप्रणिधानं स्मिन्परमगु त
रौ सर्वकर्मार्पणम् आह शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः सं
सारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तोऽमृतभोगभागी १ यत्रेदमुक्तं ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमो(
ऽप्यन्तरायाभावश्चेति ३२ यमनियमानाम् वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ३३ यदास्य ब्रा
ह्मणस्य हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य

पा. स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति एवमुन्मार्गप्र
पा. वणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया
२५ नेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्तानाद
ऽनेनपापयोमा
दानस्तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत् यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराददान इत्येवमा
दि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ३३ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व
का मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ३४ तत्र हिंसा तावत्कृता का
रितानुमोदितेति त्रिधा एकैका पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थेन क्रोधेनापकृतमनेने
ति मोहेन धर्मो मे भविष्यतीति लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्येवं सप्त
विंशतिर्भेदा भवन्ति हिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधा मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरि
ति तथा मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य इति तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति ए यो
वमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसङ्ख्येया प्राण २५

25

भवेदस्याप्येवं स्यादिति एवमनृतादिष्वपि योज्यम् ते खल्वमी वितर्काः दुःखाज्ञानानन्तफला
इति प्रतिपक्षभावनम् दुःखमज्ञानं चानन्तं फलं येषामिति प्रतिपक्षभावनम् तथा च हिंस
कः प्रथमं तावद्वध्यस्य वीर्यमाक्षिपति ततः शस्त्राभिपातेन दुःखयति ततो जीवितादपि मोचय
तीति ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति दुःखोत्पादनान्नरक
तिर्यक्प्रेतादिषु दुःखमनुभवति जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणं च जीवितात्यये वर्तमा
नो मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य नियतवेदनीयत्वात्कथंचिद्देवोच्छ्वसिति यदि च कथंचि
त्पुण्यावापगता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति एवमनृतादिष्वपि योज्यं यथासं
भवम् एवं वितर्काणां चामुमेवानुगतं विपाकमनिष्टं भावयन्न वितर्केषु मनः प्रणिदधी
त प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हेया वितर्काः यदास्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगि
नः सिद्धिसूचकं भवति ३४ तद्यथा अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ३५ तत्सन्निधौ वैर
त्यागः क्रियाफलाश्रयत्वं रत्नोपस्थानं वीर्यलाभ जन्मकथन्तासम्बोध इति यमस्थैर्यसिद्धयः त

पा॰ त्सन्निधौ वैरत्यागः सर्वप्राणिनां भवति ३५ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ३६ धार्मिको
पो॰ भूया इति भवति धार्मिकः स्वर्गं प्राप्नुहि इति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति ३६ अस्तेयप्र
२६ तिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ३७ सर्वदिक्कान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ३७ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठा
यां वीर्यलाभः ३८ यस्य लाभादप्रतिघातान्गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं
समर्थो भवति ३८ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ३९ अस्य भवति कोऽहमासं क
थमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के वा भविष्यामः कथं वा भविष्याम इत्येवमस्य पूर्वान्ता
परान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणावर्तते एता यमस्थैर्ये सिद्धयः नियमेषु वक्ष्या
मः ३९ शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ४० स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायाव
द्यदर्शी कायानभिष्वङ्गी यतिर्भवति किञ्च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्वमपि का
यं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन्कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः श्री
संसृज्येत ४१ किञ्च सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ४१ भ २६

वतीतिवाक्यशेषः सुखे सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं ततएकाग्र्यं तत इन्द्रियजयः ततश्चात्मदर्शि
नयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति एतच्छौचस्थैर्यादभिगम्यतइति ४१ सन्तोषादनुत्तमस्सुखला
भः ४२ तथोक्तम् यच्चकामसुखंलोके यच्चदिव्यंमहत्सुखम् तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषो
डशीं कलामिति ४२ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ४३ निर्वर्त्त्यमानमेवतपोहिनस्त्य
शुद्ध्यावरणमलं तदावरणमलापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्यानयेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणद
र्शनादेरिति ४३ स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ४४ देवताऋषयसिद्धाश्चस्वाध्यायशीलस्यद
र्शनंगच्छन्तिकार्ये चास्यवर्त्तन्तइति ४४ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ४५ ईश्वरार्पितसर्व
भावस्यसमाधिसिद्धिर्यथासर्वमीप्सितमवितथंजानाति देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे चत
तोऽस्यप्रज्ञायथाभूतंतत्त्वंजानातीति उक्तास्सहसिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनिवक्ष्यामः
४५ तत्र स्थिरसुखमासनम् ४६ तद्यथा पद्मासनंवीरासनंभद्रासनंस्वस्तिकासनंदण्डा
सनंसोपाश्रयंपर्यङ्कंक्रौञ्चनिषदनंहस्तिनिषदनमुष्ट्रनिषदनंसमसंस्थानंस्थिरसुखंयथा

पा॰ स्थवस्त्वस्तरस्येवमादि ४६ प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ४७ भवतीति वाक्यशेषः प्रयत्नो
यो॰ परमात्मस्थित्युत्थासनेपेनतानाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति ४७ ततो
२७ द्वन्द्वानभिघातः ४८ शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ४८ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्ग
27 तिविच्छेदः प्राणायामः ४९ सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः कोष्ठस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वा
त सः तयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः सत ४९ बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो
दीर्घसूक्ष्मः ५० यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृ स
तीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोच
मापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टा इयानस्य विषयो देश इति का॰
लेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः संख्याभिः परिदृष्टा एतावद्भिः श्वा
सप्रश्वासैः प्रथम उद्घातः ।। प्राणेनोन्मार्ग्यमाणेन ह्यपानः पीड्यते यदा तन्नाकोर्द्ध्वं नवकेन ततम् उद्घातः । श्री
सलक्षणमनमहन्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुः एवं मध्य एवं तीव्र॰ २७

पर्यायपेद्र

इतिसङ्ख्यापरिदृष्टः सर्वेऽप्ययमेवमभ्यस्तोदीर्घसूक्ष्मः ५० बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीचतुर्थः ५१ दे
ल शकालसङ्ख्याभिर्बाह्यपरिदृष्टःआक्षिप्तः तथाभ्यन्तरपरिदृष्टविषयआक्षिप्तः उभयथादीर्घसूक्ष्मः
तत्पूर्वकोऽभिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः तृतीयस्तुविषयानालोचितोग
त्यभावःसकृदारब्धएवदेशकालसङ्ख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः चतुर्थस्तुश्वासप्रश्वासयोर्विष
यावधारणात्क्रमेणभूमिजयात् उभयाक्षेपपूर्वकोगत्यभावश्चतुर्थःप्राणायामइतिपंचविशेषइ णा
ति ५१ ततःक्षीयतेप्रकाशावरणम् ५२ प्राणायामानभ्यसतोऽस्ययोगिनःक्षीयतेविवेकज्ञानावरणीयंक नावर
र्मयत्तदाचक्षते महामोहमयेनेन्द्रजालेनप्रकाशशीलंसत्त्वमावृत्यतदेवाकार्येनियुङ्क्ते इतितद
स्यप्रकाशावरणंकर्मसंसारनिबन्धनंप्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलंभवतिप्रतिक्षणञ्चक्षीयते तथाच
चोक्तम् तपोनपरंप्राणायामात्ततोविशुद्धिर्मलानांदीप्तिश्चज्ञानस्येति ५२ किञ्च धारणासु
चयोग्यतामनसः ५३ प्राणायामाभ्यासादेवप्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्येतिवचनात् ५३ अ
थकःप्रत्याहारः स्वविषयासम्प्रयोगेचित्तस्वरूपानुकारइवेन्द्रियाणांप्रत्याहारः ५४ स्ववि

भावे   व३ नि२

पा॰ ष्य समस्य योगांगस्य चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपाया
यो॰ न्तरमपेक्षन्ते यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि
२८ चित्तनिरोधे निरुद्धानि इत्येष प्रत्याहारः ५४ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ५५ शब्दादिष्वव्यसनमि
७४ न्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्र
योगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैका
ग्र्याद प्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः ततः परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेत
रेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः ५५ इति पातञ्जले योगशास्त्रे [illegible]
[illegible] साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥२॥ उक्तानि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि धारणा वक्त
व्या देशबन्धश्चित्तस्य धारणा १ नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वा
ग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा १ तत्र प्रत्ययैकतान श्री
ता ध्यानम् २ तस्मिन्देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणाप २८

तानत्वेध्यानम् २ तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिः ३ ध्यानमेवध्येयाकारनिर्भा
संप्रत्ययात्मकेनस्वरूपेणशून्यमिवयदाभवतिध्येयस्वभावावेशात्तदासमाधिरित्युच्यते ३ त्रय
मेकत्रसंयमः ४ तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्रसंयमः एकविषयाणित्रीणिसाधना
निसंयमइत्युच्यते तदस्यत्रयस्यतान्त्रिकीपरिभाषासंयमइति ४ तज्जयात्प्रज्ञालोकः ५ तस्य
संयमस्यजयात्समाधिप्रज्ञायाभवत्यालोकोयथायथासंयमःस्थिरपदोभवतितथातथास
माधिप्रज्ञाविशारदीभवति ५ तस्यभूमिषुविनियोगः ६ तस्यसंयमस्यजितभूमेर्याअनन्त
राभूमिस्तत्रविनियोगः नह्यजिताधरभूमिःअनन्तरभूमिंविलङ्घ्यप्रान्तभूमिषुसंयमं
लभते तदभावाच्चकुतस्तस्यप्रज्ञालोकः जितोत्तरभूमिकस्यचनाधरभूमिषुपरचित्तज्ञा
नादिषुसंयमोयुक्तः कस्मात् तदर्थस्यान्यतएवावगतत्वात् भूमेरस्याइयमनन्तराभूमिः इत्य
त्रयोगएवोपाध्यायः कथम् एवंह्युक्तम् योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्त्तते योऽप्रम
त्तस्तुयोगेनसयोगेरमतेचिरमिति ६ त्रयमन्तरङ्गंपूर्वेभ्यः ७ तदेतद्धारणाध्यानसमाधित्रयमन्त

पा॰ रङ्गं सम्प्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्य इति ७ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ८ तत्
यो॰ दप्यन्तरङ्गं साधनत्रयं निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं भवति कस्मात् तदभावेभावादिति अथ निरो
२९ धचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति ८ कीदृशस्तदा चित्तपरिणामः व्युत्थाननिरोधसंस्कार
59 योरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ९ व्युत्थानसंस्काराश्चित्तध
र्माः न ते प्रत्ययात्मिका इति प्रत्ययनिरोधेन निरुद्धाः निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्मास्तयोरभिभव
प्रादुर्भावौ व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते निरोधसंस्कारा आधीयन्ते निरोधक्षणं चित्तमन्वेति तदे
कस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्यथात्वं निरोधपरिणामस्तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधस
माधौ व्याख्यातम् ९ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् १० निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा
प्रशान्तवाहिता चित्तस्य भवति तत्संस्कारमान्द्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मः संस्का श्री
रोभिभूयत इति १० सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ११ सर्वार्थ २९
ता चित्तधर्मः सर्वार्थतायाः क्षयः निरोधाभावः इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भावः तयो

र्धर्मित्वेनानुगतं चित्तं तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्त
स्य समाधिपरिणामः ११ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः १२ समा
हितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवा
समाधिभ्रेषादिति स खल्वयं धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः १२ एतेन भूतेन्द्रियेषु
धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः १३ एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणाव
स्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्यः
तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्च
निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वम
तिक्रान्तो वर्त्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चाती
तानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं
लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्नं एषोऽस्य तृतीयोऽध्वा न चानागत

या॰ वर्द्धमानाभ्यां विमुक्तम् एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रा
पा॰ न्तं वर्द्धमानं लक्षणं प्रतिपन्नम् यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न
३० चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तमित्येवं पुनर्निरोधः एवं पुनर्व्युत्थानमिति तथावस्था
30 परिणामः निरोधक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति ए
षधर्माणामवस्थापरिणामः तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां त्र्यध्वनां लक्षणैः परिणा
मो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इति एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणम २
पि गुणवृत्तमवतिष्ठते चलञ्च गुणवृत्तम् गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति ।
एतेन धर्मिधर्मभेदात्त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः परमार्थतस्त्वेक एव परिणामः धर्मिस्वरूप ।
मात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्याध्वस्व श्री
अतीतानागतवर्त्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वम् यथा सुवर्णभाजनस्य भि । ३०
त्त्वान्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति अपर आह धर्मानभ्य

यिको धर्मी एवं तत्त्वान्नातिक्रमात् सर्वपर्यावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन परिवर्त्तेत यद्यन्वयी स्यादिति (
अयमदोषः कस्मात् एकान्ततानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधादपेतमप्य
स्ति विनाशप्रतिषेधात् संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु (
वर्त्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः तथा वर्त्तमानो वर्त्तमा
नलक्षणयुक्तोऽतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः तथानागतोऽनागतलक्षणयुक्तो वर्त्तमा(ज
नातीताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति
अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीति परैर्दोषश्चोद्यत इति (
तस्य परिहारः धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यम् सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न वर्त्तमानसम
य एवास्य धर्मत्वम् एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात्क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारादिति किञ्च त्र
याणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्तौ नास्ति सम्भवः क्रमेण स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति
उक्तं च रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैस्सह वर्त्तन्ते तस्मादसङ्करः

पा॰ यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्यत्राभावः किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इति अ
पा॰ स्ति तदा तस्य तत्र भावः तथा लक्षणस्येति न धर्मी त्र्यध्वा धर्मास्तु त्र्यध्वानः ते लक्षिता अलक्षिताश्च त
३१ त्र लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते इति शेषः पुनर्वचनं प्रतिनिर्देशः शब्दे अवस्था
३ न्तरतो न द्रव्यान्तरतः यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दश एका चैकस्थाने यथैकत्वेऽपि स्त्री मा
ता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः कथमध्वनो व्यापा
रेण व्यवहितत्वात् यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदानागतः यदा करोति तदा वर्त्तमानः यदा कृत्वा नि
वृत्तस्तदातीतः इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष उच्यते ना
सौ दोषः कस्मात् गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्यात् यथा संस्थानमादिमत् धर्ममात्रं शब्दा
दीनां विनाश्यविनाशिनाम् एवं लिङ्गमादिमत् धर्ममात्रं सत्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनां
म् तस्मिन्विकारसंज्ञेति तत्रेदमुदाहरणम् मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसम्पद्यमानो ३१
धर्मतः परिणमते घटाकार इति घटाकारोऽनागतं लक्षणं हित्वा वर्त्तमानलक्षणं प्रतिपद्यते इति

लक्षणतः परिणमते घटो नवपुराणतां लक्षणमनुभवन् अवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति धर्मिणो
पि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव परिणामो भेदेनोपदर्शित इति एवं पदा
र्थान्तरेष्वपि योज्यमिति तत्र तेन धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता इत्येक
एव परिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवते अथ कोऽयं परिणामः अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्म
निवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणाम इति १३ तत्र शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी १४ योग्य
ताविच्छिन्ना धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः स च फलप्रसवभेदानुमितसद्भावः एकस्यान्योन्यश्च परिदृष्टः
तत्र वर्तमानः स्वव्यापारमनुभवन्धर्मी धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्च भिद्यते यदा तु सामान्ये ३
न समन्वागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोऽसौ केन भिद्येत तत्र ये खलु धर्मिणो धर्माः शा
न्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारमुपरताः सव्यापारा उदिताः ते चानागत
स्य लक्षणस्य समनन्तराः वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमा
नाः पूर्वपश्चिमताया अभावात् यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमता नैवमतीतस्य तस्मान्ना

पा॰ ३ तीतस्यास्ति समनन्तरः तदनागतस्यैव समनन्तरो भवति वर्त्तमानस्येति अथाव्यपदेश्याः के स
यो॰ ३२ र्वं सर्वात्मकमिति यत्रोक्तं जलभूम्योः पारिणामिकं रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरेषु दृष्टम् तथा
स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेषु इत्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकम् देशकालाका
रनिमित्तापबन्धान्न खलु समानकालमात्मनामभिव्यक्तिरिति य एतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्ते
षु धर्मेष्वनुपाती सामान्यविशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य भो
गाभावः कस्मात् अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्यत्कथं भोक्तृत्वेनाधिक्रियेत तत्स्मृत्यभावश्च ना
न्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति वस्तुप्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मान्यथात्वमभ्युपगतः
प्रत्यभिज्ञायते तस्मान्नेदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति १४ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः १५ एकस्य ध
एक र्मिणः एक एव परिणाम इति प्रसक्ते क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति तद्यथा चूर्णमृत्पिण्ड
मृद्घटमृत्कपालमृत्कणमृदिति च क्रमः यो यस्य धर्मस्य समनन्तरो धर्मः स तस्य क्रमः पिण्डः प्रच्य
वते घटः उपजायते इति धर्मपरिणामक्रमः लक्षणपरिणामक्रमो घटस्यानागतभावाद्वर्त्तमा ३१

नभावक्रमः तथापिद्रव्यस्यवर्त्तमानभावादतीतभावक्रमः नातीतस्यास्तिक्रमः कस्मात्पूर्वपरतायाः
असत्यांसमनन्तरत्वंनत्वनास्त्यतीतस्य तस्माद्द्वयोरेवधर्मलक्षणयोक्रमः तथावस्थापरिणामक्रमो
पिघटस्याभिनवस्यप्रान्तेपुराणतादृश्यते साचक्षणपरम्परानुपातिनाक्रमेणाभिव्यज्यमानापरांव्यक्ति
मापद्यतइति धर्मलक्षणाभ्यांचविशिष्टोयंतृतीयः परिणामइति तएतेक्रमाधर्मधर्मिभेदसति
प्रतिलब्धस्वरूपाः धर्मोपिधर्मीभवत्यन्यस्वरूपापेक्षयेति यदातुपरमार्थतोधर्मिण्यभेदोप
चारस्तद्द्वारेणसएवाभिधीयतेधर्मस्तदायमेकत्वेनैवक्रमः प्रत्यवभासते चित्तस्यद्वयेधर्माः परिदृष्टा
अपरिदृष्टाः तत्रप्रत्ययात्मकाः परिदृष्टाः वस्तुमात्रात्मकाअपरिदृष्टाः तेचसप्तैवभवन्ति अनुमा
नेनप्रापितवस्तुमात्रसद्भावः निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोथजीवनम् चेष्टाशक्तिश्चचित्तस्यध
र्मादर्शनवर्जिताइति अतोयोगिनउपात्तसर्वसाधनस्यबुभुत्सितार्थप्रतिपत्तयेसंयमस्यविष
3 यउपक्षिप्यते १५ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् १६ धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु
योगिनोभवत्यतीतानागतज्ञानम् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्रसंयमउक्तः तेनपरिणामत्र

पा॰ पंक्षा तात्क्रियमाणामकीर्तिनानागतज्ञानं तेषु सम्पादयति १६ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रवि
यो॰ भागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् १७ तत्र वाग्वर्णेष्वेवार्थवती श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम् पदं पु
३३ नर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति वर्णा एकसमयासंभवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानु
33 पस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचि
तः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापितः।
इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारवि
सर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति तदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां।
य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते तदेकं पदमेकबुद्धिविषयमेकप्रयत्नाक्षिप्तमभागम।
क्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रू
यमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते तस्य संके ते ३३
बुद्धितः प्रविभागः एतावतामेवंजातीयकोऽनुसंहार एतस्यार्थस्य वाचक इति संकेतस्तु पदपदार्थयोरि

तदेतदाध्यासरूपः स्वरूपात्मकोऽयोऽयं शब्दः सोऽयमर्थो योऽयमर्थः स शब्द इति एवमितरेतराध्यासरूपस्स
ङ्केतो भवति एवमेते शब्दार्थप्रत्ययानामन्योन्याध्यासात्सङ्कीर्णाः गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञान
म् एतेषां प्रविभागज्ञस्स सर्ववित् सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्तां
पदार्थो व्यभिचरतीति तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो निय
यमार्थोनुवादः कर्तृकरणकर्मणां चैत्राग्नितण्डुलानामिति दृष्टञ्च वाक्यार्थे पदरचनम् श्रोत्रि
यः छन्दोऽधीते जीवति प्राणान्धारयति तत्र वाक्ये पदपदार्थाभिव्यक्तिः ततः पदं विभज्य व्याकरणी
यं क्रियावाचकं कारकवाचकं वा अन्यथा भवत्यश्वोऽजापय इत्येवमादिषु नामाख्यातसारू
प्यात् अनिर्ज्ञातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः तद्यथा
श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थः श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शब्दः क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्यय
यश्च कस्मात् सोऽयमित्यभिसम्बन्धादेकाकारः प्रत्ययः सङ्केत इति यस्तु श्वेतोऽर्थः स शब्दप्र
त्ययोरालम्बनीभूतः स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः एवं

पा॰ प्राप्तः एवं ग्रन्थयोनेतरस्तद्गानइति अन्यथार्थो ऽन्यथा शब्दो ऽन्यथा प्रत्ययइति विभागः एवं तत्प्रविभाग
यो॰ संयमाद्योगिनः सर्वभूतरुतज्ञानं संपद्यतइति १७ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् १८ द्वये खलु
३८ अमी संस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवो वासनारूपा विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः प
34 रिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै सम
र्थः नच देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणम् तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजा
तिज्ञानमुत्पद्यते योगिनः परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिज्ञानम् अत्रेदमाख्यानं श्रू
यते भगवतो जैगीषव्यस्य संस्कारसाक्षात्करणाद्दशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपश्यतो वि
वेकजं ज्ञानं प्रादुरभूत अथ भगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूतबु
द्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः
किमधिकमुपलब्धमिति भगवन्तमावट्यं जैगीषव्य उवाच दशसु महासर्गेषु भव्यत्वादनभिभूत। ३८
बुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता देवमनुष्येषु पुनः पुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचिदनुभू

ते तत्सर्वं दुःखमेव प्रत्यवैमि भगवानावट्य उवाच यदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमं च सन्तोष
सुखं किमिदमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति भगवान् जैगीषव्य उवाच विषयसुखापेक्षयैवेदम
नुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तं कैवल्यापेक्षया दुःखमेव बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः त्रिगुणश्च प्रत्ययो
हेयपक्षे न्यस्त इति दुःखरूपः तृष्णातन्तुः तृष्णादुःखसन्तापापगमात्तु प्रसन्नमबाधं सर्वानुकूलं सु
खमिदमुक्तमिति १८ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् १९ प्रत्यये संयमात् प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः प
रचित्तज्ञानम् १९ न तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् २० रक्तं विषयं जानात्यमुष्मिन्नालम्ब
ने रक्तमिति न जानाति परप्रत्ययस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतं परप्रत्ययमात्रं तु योगि
चित्तस्यालम्बनीभूतमिति २० कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धा
नम् २१ कायस्य रूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुः
प्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् २१ सोपक्रमं
निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा २२ आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोप

पा॰ यो॰ २५

35

कर्मं निरुपक्रमञ्च तत्र यथा आर्द्रं वस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत्तथा सोपक्रमं यथा च तदेव
संपिंडितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् यथा चाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षे
पीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमम् यथा वा स एवाग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण
दहेत् तथा निरुपक्रमम् तदैकभविकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च तत्संयमादप
रान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् अरिष्टेभ्यो वेति त्रिविधमरिष्टम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक
ञ्चेति आध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति ज्योतिर्वा नेत्रेऽवष्टब्धे न पश्यति तथा
धिभौतिकं यमपुरुषान्पश्यति पितृनतीतानागतानकस्मादिति आधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सि
द्धान्वा पश्यति विपरीतं वा सर्वमिति अनेन वा जानाति अपरान्तमुपस्थितमिति २२ मैत्र्यादिषु ब
लानि २३ मैत्रीकरुणामुदितेति तिस्रो भावनाः तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं
लभते दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिता
बलं लभते भावनातः समाधिर्यः स संयमः ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते पापशीलेषु २५

उपेक्षा न तु भावना ततस्तस्यां नास्ति समाधिरिति अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाभावादिति २३
बलेषु हस्तिबलादीनि २४ हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलो भवति वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो भवति।
वायुबले संयमाद्वायुबलः इत्येवमादि २४ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् २५।
ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या य आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्य।
स्य तमर्थमधिगच्छति २५ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् २६ तत्प्रस्तारः सप्त लोकाः तत्रावीचेः प्रभृति मे
रुपृष्ठं यावदित्येवं भूर्लोकः मेरुपृष्ठादारभ्य आध्रुवाद्ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोन्तरिक्षलोकः ततः स्व
र्लोकः पञ्चविधः माहेन्द्रस्तृतीयो लोकः चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः त्रिविधो ब्राह्मः तद्यथा।
जनलोकस्तपोलोकः सत्यलोक इति ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् माहेन्द्रश्च
स्वरित्युक्तो दिवि तारा भुवि प्रजाः इति संग्रहश्लोकः तत्रावीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महान
रकभूमयः घनसलिलानलानिलाकाशतमःप्रतिष्ठाः महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रान्धतामि
स्राः यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घमाक्षिप्य जायन्ते ततो महातलरसा

पा. तलातलसुतलवितलतलातलपातालाख्यानि सप्त पातालानि भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती यस्याः सु
यो. मेरुर्मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः तस्य राजतवैडूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृङ्गाणि तत्र वैडूर्यप्रभानुरागान्नी
३६ लोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिणो भागः श्वेतः पूर्वः स्वच्छः पश्चिमः कुरण्टकाभ उत्तरः दक्षिणपार्श्वे
36 चास्य जम्बूः यतोऽयं जम्बूद्वीपः तस्य सूर्यप्रचाराद्रात्रिंदिवं लग्नमिव वर्त्तते तस्य नीलश्वेतशृङ्गवन्त उदी
चीनास्त्रयः पर्वता द्विसहस्रायामाः तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि रमणकं हिरण्मय
मुत्तराः कुरव इति निषधहेमकूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसहस्रायामाः तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नव
नवयोजनसहस्राणि हरिवर्षं किम्पुरुषं भारतमिति सुमेरोः प्राचीना भद्राश्वाः माल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः
केतुमालाः गन्धमादनसीमानः मध्ये वर्षमिलावृतम् तदेतद्योजनशतसहस्रं सुमेरोर्दिशि दिशि तदर्द्धे
न व्यूढम् स खल्वयं शतसहस्रायामो जम्बूद्वीपः ततो द्विगुणेन लवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टि
तः ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुशक्रौञ्चशाल्मलिगोमेदपुष्करद्वीपाः सप्त समुद्राश्च सर्षपराशि ३६
कल्पाः सुविचित्रशैलावतंसाः इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमण्डक्षीरस्वादूदकाः सप्त समुद्रपरिवेष्टिताव

लयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसं
स्थानमण्डमध्ये व्यूढम् अण्डं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योत इति तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वे
तेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षस
कूष्माण्डविनायकाः प्रतिवसन्ति सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः तत्र
मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि सुधर्मा देवसभा सुदर्शनं पुरं वैजयन्तः प्रासादः ग्रहनक्षत्र
तारकास्तु ध्रुवे निबद्धाः वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि संनिविष्टा दिवि परिव
र्तन्ते माहेन्द्रनिवासिनः षड्देवनिकायाः त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिन
नः परिनिर्मितवर्तिनश्चेति सर्वे संकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः
कामभोगिन औपपादिकदेहाः उत्तमानुकूलाभिरप्सरोभिः कृतपरिवाराः महति लोके प्राजापत्ये
पञ्चविधो देवनिकायः कुमुदाः ऋभवः प्रतर्दनाः अञ्जनाभाः प्रचिताभाः इत्येते महाभूतवशिनो ध्या
नाहाराः कल्पसहस्रायुषः प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायः ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मका
यिका ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति ते भूतेन्द्रियवशिनः द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः द्वितीये तपसि

वल्लोके लोके त्रिविधो देवनिकायः आभास्वरा महाभास्वराः सत्यमहाभास्वरा इति
...तपः ...ति वाशि न द्विगुणा द्विगुणान् ... १

पा. सर्वे ध्यानाहाराः ऊर्ध्वरेतसः ऊर्ध्वमप्रतिहतज्ञानाः अधरभूमिष्वनावृतज्ञानविषयाः तृतीये ब्रह्मणः सत्य।
पा. लोके चत्वारो देवनिकायाः अच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनः अकृतभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उ
२७ पर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनः यावत्सर्गायुषः तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः शुद्धनिवासाः सविचारध्या
३७ नसुखाः सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः संज्ञासंज्ञिनश्चास्मितामात्रध्यानसुखाः तेऽपि त्रैलोक्यमध्ये प्र।
तितिष्ठन्ति त एते सप्त लोकाः सर्व एव ब्रह्मलोकाः विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्तन्त इति न लोकमध्ये न्य।
स्ताः इत्येतद्योगिना साक्षात्करणीयम् सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा ततः अन्यत्रापि एवं तावदभ्यसेत् यावदिदं
सर्वं दृष्टमिति २६ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् २७ चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराव्यूहं विजानीयात् २७ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्
२८ ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं विजानीयात् ऊर्ध्वविमानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयात् २८ नाभि
चक्रे कायव्यूहज्ञानम् २९ नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः स
न्ति धातवः सप्त त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यमित्येष विन्यासः २९ कण्ठकू
पे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ३० जिह्वाया अधस्तात्तन्तुः तन्तोरधस्तात्कण्ठः ततोऽधस्तात्कूपः तत्र संयमात्क्षुत्पिपा ३७
से न बाधेते ३० कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ३१ कूपादध उरसि कूर्माकारा नाडी तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं लभते यथा।

यथा सर्पो गोधावेत्ति ३१ मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ३२ शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रं भास्वरं ज्योतिस्तत्र संयमात्
सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ३२ प्रातिभाद्वा सर्वम् ३३ प्रातिभं नाम तारकं तद्धि विवेकजस्य
पूर्वरूपं यथोदये प्रभा भास्करस्य तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति ३३ हृदये चित्त
संवित् ३४ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म तत्र विज्ञानं तस्मिन्संयमाच्चित्तसंवित् ३४ सत्त्वपु
रुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ३५ बुद्धिसत्त्वं प्रख्या
शीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी वशीकृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम् तस्माच्च सत्त्वात्
परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा शुद्धोऽन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषः तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भो
गः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात् स भोगप्रत्ययः सत्त्वस्य परार्थत्वाद्दृश्यः यस्तु तस्माद्विशिष्टश्चितिमा
त्ररूपोऽन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संयमात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना
पुरुषो दृश्यते पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति तथा ह्युक्तम् विज्ञातारमरे केन विजानीयादि
ति श्रुतेः ३५ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ३६ प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाती

आस्वादाद्दिव्यरससंवित्

पा० तानागतज्ञानम् श्रावणाद्दिव्यं शब्दश्रवणम् देवनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः आदर्शाद्दिव्यरूपसंवित् वार्त्ती
पो० तो दिव्यगन्धज्ञानम् इत्येतानि संजायन्ते ३६ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ३७ ते प्रातिभादयः समाहि
३८ तचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात् व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ३७ बन्धका
39 रणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ३८ लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे
कर्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारो वेद स
नं च चित्तस्य समाधिजमेव कर्मबन्धक्षयात्स्वचित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरी
रान्तरेषु निक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनुपतन्ति निवि
शमानमनुविशन्ति तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त इति ३८ उदानजयाज्जलपङ्ककं
टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ३९ समस्तेन्द्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा तस्य क्रिया पञ्चतयी
प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः समं नयनात्समानश्चानाभिवृत्तिः अपनयनादपानश्चापा २८
दतलवृत्तिः उन्नयनादुदान आशिरोवृत्तिः व्यापी व्यान इति एषां प्रधानः प्राणः उदानजयाज्जलप

ङ्कण्टकादिष्वसङ्गः उत्क्रान्तिश्च प्रयाणकाले भवति तां च वशित्वेन प्रतिपद्यते ३९ समानजयाज्ज्वल
नम् ४० जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलयति ४० श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्
सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा शब्दानां च यथोक्तम् तुल्यदेशश्रवणानामेकश्रुतित्वं सर्वेषां भवति । तौ
तद्धै तदाकाशस्य लिङ्गम् अनावरणं चोक्तम् तथामूर्त्तस्याप्यन्यत्रानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपि प्रख्यातमाका
शस्य शब्दग्रहणानुमितं श्रोत्रं बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णाति अपरो न गृह्णातीति तस्माच्छ्रो
त्रमेव शब्दविषयम् श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं प्रवर्त्तते ४१ कायाका (शयो
सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ४२ यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात्का
यस्य तेन सम्बन्धः प्राप्तिः तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिषु आ परमाणुभ्यः समा
पत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुर्भूत्वा हि जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य र
विरश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ४२ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ४३ शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरस्थ

पा॰ तिष्ठस्य मनसो वहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या शरीरनिरपेक्षा वहिर्भूतस्यैव मनसो वहि
पा॰ र्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति
३९ योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं
39 तस्य च क्षयो भवति ४३ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ४४ तत्र पार्थिवाद्याः श
ब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः एतद्भूतानां प्रथमं रूपम् द्वि
तीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाश इ
त्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः तथा चोक्तम् एकजातिसमन्विता
नामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यम् द्विष्ठो हि समूहः प्रत्यस्तमित
भेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देव
मनुष्याः समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयो भागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः स च भेदाभेदवि ३९
वक्षितः आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घः आम्रवणं ब्राह्मणसङ्घ इति स पुनर्द्विविधो युतसिद्धाव
स्प २

यवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवस्तत्र समूहो वनं सङ्घ इति अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः
परमाणुरिति अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः एतत्स्वरूपमित्युक्तम् अथ
किमेषां सूक्ष्मरूपं तन्मात्रं भूतकारणम् तस्यैकोऽवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धा
वयवभेदानुगतः समुदायः इत्येवं सर्वतन्मात्राणि एतत्तृतीयम् अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रि
यास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं भो
गापवर्गार्थता गुणेष्वेवान्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत् तेष्विदानीं भूतेषु
पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र पञ्च भूतस्वरूपा
णि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य संकल्पानुविधायिन्यो भूतप्रकृ
तयो भवन्ति ४४ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ४५ तत्राणिमा भवत्यणुः
लघिमा लघुर्भवति महिमा महान्भवति प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् प्राकाम्यमिच्छान
भिघातः भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके वशित्वं भूतभौतिकेषु वशी भवति अवश्यश्चान्ये

पा॰ यो॰ षामीशित्वम् तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यत्रकामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथा भूतप्र
कृतीनामवस्थानम् न च शक्तोपि पदार्थविपर्यासं करोति कस्मात् अन्यस्य यत्रकामावसायिनः पूर्व
सिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति एतान्यष्टावैश्वर्याणि कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्मानभिघातश्च पृ
थ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियां शिलामप्यनुविशतीति नापः स्निग्धाः क्लेदयं
ति नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहति अनावरणात्मकेप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानाम
दृश्यो भवति ४५ रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ४६ दर्शनीयः कान्तिमानतिश
यबलः वज्रसंहननश्चेति ४६ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्वसंयमादिन्द्रियजयः ४७ सामा
न्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारं कथमनालो
चितः स विषयविशेष इन्द्रियेण मनसाऽनुव्यवसीयेतेति स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्वस्य सा
मान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं तेषां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणोऽ ४०
हङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला

गुणाः येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इ
न्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः ४७ त
तो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ४८ कायस्यानुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वम् विदेहाना
मिन्द्रियाणामभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षो वृत्तिलाभो विकरणभावः सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधान
जयः इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करणपञ्चकस्वरूपजयादधिगम्यन्ते सत्त्वपु
रुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्च ४९ निर्धूतरजस्तमोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य
परे वैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्त्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभा
वात्मानो गुणाः व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनं क्षेत्रज्ञं प्रति अशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिता इत्यर्थः
सर्वज्ञातृत्वञ्च सर्वात्मकानां गुणानां शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन व्यवस्थितानामक्रमोपारूढं वि
वेकजं ज्ञानमित्यर्थः इयञ्च विशोका नाम सिद्धिः यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो वशी वि
हरति ४९ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ५० यदास्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यायं

पा॰ यो॰ ८२ विवेकप्रत्ययः सत्वगुणो हेयपक्षे न्यस्तः पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोऽन्यः सत्वादित्येवमस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्ले-
शबीजानि दग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति तेषु प्रलीने-
षु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते तदेतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्यक्तानां चरिता-
५१ र्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्यम् तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इ-
ति ५० स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ५१ चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथम-
कल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्चेति तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः
ऋतम्भरप्रज्ञो द्वितीयः भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबन्धः कर्त्तव्य
साधनादिमांश्चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभावनीयः तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोऽर्थः सप्तविधास्य प्रान्तभूमिप्र-
ज्ञा तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुप-
निमन्त्रयन्ते भो इहास्यतामिह रम्यतां कमनीयोऽयं भोगः कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्युं
बाधते वैहायसमिदं यानममी कल्पद्रुमाः पुण्या मन्दाकिनी सिद्धा महर्षयः उत्तमानुकूला अप्स ८२

रसः दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मता प्रतिपद्यताम् इदमक्ष
यमजरममरं स्थानं देवानां प्रियमित्येवमभिधीयमानः सङ्गदोषान्भावयेत् घोरेषु संसाराङ्गारेषु प
च्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्त्तमानेन कथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी यो
गप्रदीपः तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया वि
षयमृगतृष्णया वञ्चितः तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति स्वस्ति वः ।
स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् सङ्गमकृ
त्वा स्मयमपि न कुर्यादेवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशे
षु गृहीतमिवात्मानं न भावयिष्यति तथा चास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादो लब्धवि
वरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः एवमस्य सङ्गस्मयमकुर्वतो भावितोऽर्थो दृढी
भविष्यति भावनीयश्चार्थोऽभिमुखीभविष्यति ५१ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ५२
यथापकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः यावता वा समयेन चलितः परमाणुः

ती

पा॰ र्वदेशं जह्यात् उत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तु
पा॰ समाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्त्ताहोरात्रादयः स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञाना
८२ नुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी
क्रमश्च क्षणानन्तर्यात्मा तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः न च द्वौ क्षणौ सह भवतः क्रमश्च न
द्वयोः सहभुवोरसम्भवात् पूर्वस्मादुत्तरस्य भाविनो यदानन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः तस्माद्वर्त्तमान एवै
कः क्षणः न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति तस्मान्नास्ति तत्समाहारः ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्वि
ता व्याख्येयाः तेनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति तत्क्षणोपारूढाः खल्वमी सर्वे धर्मा
स्तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्करणं ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ५२ तस्य विषय
विशेष उपक्षिप्यते जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ५३ तुल्ययोर्देश
लक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताया हेतुः गौरियं वडवेयमिति तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्व
करं कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्य ८२

त्वकरद्दंसर्वमिदमुत्तरमिति यदा तु सर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातृ कृत्तर्देशादुपावर्त्यते तदा तत्त्वदेश
त्वे एवमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः अस्त्विष्टेषु न च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं त
तः प्रतिपत्तिर्विवेकजाज्ज्ञानादिति कथं पूर्वामलकसहक्षणो देशः उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भि
न्नः ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने अन्यदेशक्षणानुभवस्त्वनयोरन्यत्वे हेतुरिति एतेन दृष्टान्ते
न परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशा
नुपपत्तौ उत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति
अपरे तु वर्णयन्ति येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजाति
भेदश्चान्यहेतुः क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृ
थक्त्वमिति वार्षगण्यः ५३ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ५४ तारकमिति
स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः सर्वविषयत्वान्नास्य किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थः सर्वथाविष
यमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वपर्यायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः अक्रममित्येकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृ

पा० ह्यातीत्यर्थः एतद्विवेकजं ज्ञानं परिपूर्णम् अस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य परि
यो० समाप्तिरिति प्राप्तविवेकजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्य वा ५४ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमि
४२ ति ५५ यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषान्यताप्रत्ययमात्राधिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरु
षस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामवस्थायां कैवल्यं
वे भवति ईश्वरस्यानीश्वरस्य वा विवेकज्ञानभागिन इतरस्य वा न हि दग्धक्लेशबीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति स
त्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तम् परमार्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते तस्मिन्निवृत्ते
न सन्त्युत्तरे क्लेशाः क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य पुनर्दृश्य
त्वेनोपतिष्ठन्ते तत्पुरुषस्य कैवल्यम् तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली भवति ५५ इति पातञ्जल
भाष्ये प्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः ३ जन्मौषधिमन्त्रतपस्समाधिजाः सिद्धयः १ देहान्तरिता जन्म
सिद्धिः औषधिभिरसुरभवने पुरसायनेनेत्येवमादिः मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलब्धिः तपसा सङ्कल्प ४२
सिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः १ तत्र कायेन्द्रियाणामन्य

जातिपरिणतानाम् जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् २ पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनः
म तेषामपूर्वावयवानुप्रवेशाद्भवति कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मादिनिमि
त्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ३ न हि धर्मादिनिमित्तं तत्प्रयोजकं भवति प्रकृती
नां कार्येण कारणं प्रवर्त्त्यत इति कथं तर्हि वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् यथा क्षेत्रिकः केदारान्तरं पि
प्लावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नापः पाणिनापकर्षति आवरणं त्वासां भिनत्ति तस्मिन् भिन्ने स्वयमेवापः केदारादपां पूर्णात्
केदारान्तरमाप्लावयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मं भिनत्ति तस्मिन् भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः
स्वं स्वं विकारमाप्लावयन्ति तथा वा स एव क्षेत्रिकः तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवति औदकान् भौमान्वा रसा
न्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुं किं तर्हि मुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति अपकृष्टेषु तेषु
स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य शुद्ध्यशुद्ध्योरत्य
न्तविरोधात् न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति अत्र नन्दीश्वरादय उदाहार्याः विपर्ययेणा
प्यधर्मो धर्मं बाधते ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति तत्रापि नहुषाजगरादय उदाहार्याः यदा तु योगी

केदाराणां इति भिन्नं नितम २ निम्नं ४ २

पा. बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवन्त्युतानेकमनस्का इत्यत आह ४ निर्माणचित्तान्यस्मि
पो. तामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि करोति ततः सचित्तानि भवन्तीति ४ प्रवृत्तिभेदे
४४ प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ५ बहूनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसरा प्रवृत्तिरिति निम
र्वं चित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते ततः प्रवृत्तिभेदः ५ तत्र ध्यानजमनाशयम् ६ पञ्चवि
धं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमन्त्रतपस्समाधिजाः सिद्धय इति तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं तदेवानाश
यं तस्यैवान्तस्याशयो रागादिप्रवृत्तिः नातः पुण्यपापाभिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन इति इत
प्रा रे षां तु विपाकत्वे कर्माशयोपगतः ६ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ७ चतुष्पदी खल्वि
यं कर्मजातिः कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्ला अशुक्लाकृष्णा चेति तत्र कृष्णा दुरात्मनाम् शुक्लकृष्णा ब
हिःसाधनसाध्या तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचयः शुक्ला तपःस्वाध्यायध्यानवतां सा हि केव
ले मनस्यायत्तत्वादबहिःसाधनाधीना न परान्पीडयित्वा भवति अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीण ४४
क्लेशानां चरमदेहानामिति तत्राशुक्लं योगिन एव फलसंन्यासादकृष्णं चानुपादानात् इतरेषां तु भ

तानां एवमेवत्रिविधमिति ७ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ८ ततइति त्रिविधा
त्कर्मणस्तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणाः यावासनाः कर्मवि
पाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः नहि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकतिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनि
मित्तं भवति किन्तु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्यन्ते नारकतिर्यङ्मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः ८
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ९ वृषदंशविपाकोदयः
स्वव्यञ्जकाञ्जनाभिव्यक्तः स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स
व्यञ्जकाञ्जन एवोदियात् द्रागित्येवं पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृता वासना उपादाय
व्यज्येत कस्मात् यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तीभूतमित्यानन्तर्य
मेव कुतः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् यथानुभवास्तथा संस्कारास्ते च कर्मवासनानुरूपाः यथा च
वासनास्तथा स्मृतिरिति जातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः संस्कारा
इत्येवमेते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यन्ते अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमि नि

स्मा २

यो. त्तिकभावानुच्छेदादनन्तर्यमेव सिद्धमिति ९ तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् १० तासां वासनानामा
पा. शिषो नित्यत्वादनादित्वं येयमात्माशीर्मा न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी कस्मा
८५ त् जातमात्रस्य जन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं भवेत् न च
45 स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपादत्ते तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्काश्चि
देव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपावर्त्तत इति घटप्रासादप्रदीपकल्पं सङ्कोचविकासि
चित्तं शरीरपरिमाणाकारमितिमित्यपरे प्रतिपन्नाः तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति वृत्तिरे
वास्य विभुनः सङ्कोचविकासिनीत्याचार्यः तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम् निमित्तञ्च द्विविधम् बा
ह्यमाध्यात्मिकञ्च शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यम् स्तुतिदानाभिवादनादि चित्तमात्राधीनं श्र
द्धाद्याध्यात्मिकम् तथा चोक्तम् ये चैते मैत्र्यादयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मा
नः प्रकृष्टं धर्ममभिनिर्वर्त्तयन्ति तयोर्मानसं बलीयः कथं ज्ञानवैराग्ये केनातिशय्येते दण्डका ८५
रण्यञ्च चित्तबलव्यतिरेकेण कः शारीरेण कर्मणा कर्त्तुमुत्सहेत समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत् १०

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावः ॥ हेतुर्धर्मात्सुखमधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखाद्द्वे
षः ततश्च प्रयत्नस्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वा ततः पुनर्धर्मा
धर्मौ सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रमस्य प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्या नेत्री
मूलं सर्वक्लेशानामित्येष हेतुः फलं तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः न ह्यपूर्वोपजनः मन
स्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते ।
यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम् एवं हेतुफलाश्रयालम्बनैरेतैः
संगृहीताः सर्वा वासनाः एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभावः नास्त्यसतः सम्भवो न चा
स्ति सतो विनाश इति ॥ द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्यः कथं निवर्तिष्यन्ते वासना इति अतीतानागतं स्व
रूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥१२॥ भविष्यद्व्यक्तिकमनागतमनुभूतव्यक्तिकमतीतं स्वव्यापारोपारू
ढं वर्तमानं त्रयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य ज्ञेयम् यदि चैतत्स्वरूपतो नाभविष्यन्नेदं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत
तस्मादतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीति किञ्च भोगभागीयस्य वाऽपवर्गभागीयस्य वा कर्मणः फल

पा॰ मुत्पित्सु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठानं न युज्येत सतश्च फलस्य निमित्तं व
यो॰ र्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहं कुरुते नापूर्वमुत्पादय
८९ तीति धर्मी चानेकधर्मस्वभावस्तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः नच यथा वर्त्तमानं व्यक्तिविशे
५७ षापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतञ्च कथं तर्हि स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति स्वेन चानुभू
तव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति वर्त्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न सा भवत्यतीतानागत
योरध्वनोरेकस्य चाध्वनः समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वाभावस्त्रयाणा
मध्वनामिति १२ ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्त्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः
षड्विशेषरूपाः सर्वमिदं गुणानां सन्निवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः तथा च
शास्त्रानुशासनम् गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतु
च्छकमिति १३ यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति परिणामैकत्वाद्वस्तुत ८९
त्त्वम् १४ प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः

श्रोत्रमिन्द्रियं ग्राह्यात्मकानां शब्दभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति शब्दादीनां मूर्त्तिसमानजाती
यानामेकः परिणामः पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्रावयवः तेषाञ्चैकः परिणामः पृथिवी गौर्वृक्षः पर्वत
इति एवमादिर्भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय सामान्यैको विकारा
म्भस्समाधेयः नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरोऽस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया
दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नुवते ज्ञानपरिकल्पनामात्रं वस्तु स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतोऽस्तीति
य आहुः ते तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानबलेन
वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः श्रद्धेयवचनाः स्युः कुतश्चैतदन्याय्यम् १४ वस्तुसाम्ये चित्तभे
दात्तयोर्विभक्तः पन्थाः १५ बहुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणम् तत्खलु नैकचित्तपरिक
ल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किन्तु स्वप्रतिष्ठम् कथम् वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् धर्मापेक्षं चित्त
स्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं सम्य
ग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम् न चान्यचित्तपरिकल्पिते

पा॰ नार्थेनान्यस्य चित्तेऽपरागो युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्ग
पो॰ न्धोऽप्यस्तीति सत्यपक्षे वस्तु पुनस्त्रिगुणं चलञ्च गुणवृत्तमिति धर्म्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तेऽपि सम्बद्धं
६७ तन्निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति केचिदाहुः ज्ञानसहभूरेवार्थो
47 भोग्यत्वात्सुखादिवदिति त एतया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरक्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते ।
१५ नचैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् १६ एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे
वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं
तत्स्यात्सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युः एवं नास्ति पृ
ष्ठमिति सुदरमपि न गृह्येत तस्मात्स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरु
षं प्रवर्त्तन्ते तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति १६ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाता
ज्ञातम् १७ अयस्कान्तमणिकल्पा विषया अयस्सधर्मकं चित्तमभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषये ४७
णोपरक्तं चित्तं स विषयो ज्ञातः ततोऽन्यः पुनरज्ञातः वस्तुनो ज्ञाताज्ञातरूपत्वात्परिणामि चित्तम् १७

यस्मात्ततदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात् १८ यदि चित्त
वत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत्ततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदाज्ञातत्वं तु।
मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति १८ स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभा।
सं च भविष्यतीत्यग्निवत् न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् १९ यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासा
नि तथा मनोपि प्रत्येतव्यम् नचाग्निरत्र दृष्टान्तः न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति प्रकाश
श्चायं प्रकाश्यप्रकाशसंयोगे दृष्टः नच स्वरूपमात्रेस्ति संयोगः किंच स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव क
स्यचिदिति शब्दार्थः तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारसंवेदनात्स
त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते क्रुद्धोहं भीतोहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इत्येतत्स्वबुद्धेरग्रहणेन युक्तमि
१९ एकसमये चोभयानवधारणात् २० नचैकस्मिन्क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं क्षणिकवादिनो
द्भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण गृह्यत इ।
ति २० चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च २१ अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्य।

पा॰ तद्बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते स्वात्मनापेयेति शतङ्कः स्यादित्याशङ्क्याह यावन्तो बुद्धिवृद्धीनामनुभवास्तावन्तः।
पो॰ स्मृतयस्ततः प्राप्नुवन्ति तत्सङ्कराच्चैकस्मृत्यनवधारणाच्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलप
४८ द्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतम् ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन सङ्गच्छन्ते।
48 केचित्सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान्पञ्च स्कन्धान्निःक्षिप्यान्यांश्च सन्दधातीत्युक्त्वा तत
एव पुनस्त्रस्यन्ति तथा स्कन्धानां महन्निर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते साङ्ख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्दे
न पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपनयन्तीति कथम् २१ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
स्वबुद्धिसंवेदनम् २२ अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रा
न्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धि
वृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते तथा चोक्तम् न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कु
क्षयो नोदधीनां गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिमविशिष्टां कवयो वेदयन्त इति अ। ४८

तस्मैश्च तदभ्युपगम्यते २२ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् २३ मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत्स्वयं च विषयत्वा
द्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसम्बद्धम् तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचे
तनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्य
ते तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति खल्व
यं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति अनुकम्पनीयास्ते कस्मात् अस्ति हि तेषां भ्रान्तिबीजं सर्वरू
पाकारनिर्भासं चित्तमिति समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः
स चेदर्थश्चित्तमात्रः स्यात्कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्येत तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधा
र्यते स पुरुष इति एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनः तै
रधिगतः पुरुषः २३ इतश्च तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् २४ तदेतच्चि
त्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव विचित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वा
द्गृहवत् संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यम् न खलु सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थं

पा॰ मुभयमपेक्ष्य तस्य परार्थं यश्च भोगेनापवर्गेण वार्थेनार्थवानुरूपः स एव परो न परः सामान्यमात्रम् यत्तु कि
यो॰ ञ्चित्परं सामान्यमात्रस्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकः तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेव स्यात् यस्त्वसौ परो वि
८९ शेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति २४ विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः २५ यथा प्रावृषि तृणा
५१ ङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्य
स्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावना स्वाभाविकी
प्रवर्तते यस्याभावादिदमुक्तं दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति आत्मभावभा
वना कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के भविष्यामः कथं भविष्याम इति सा तु विशे
षदर्शिनो निवर्तते कुतश्चित्तस्यैवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामपि विद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैर
परामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावनाकुशलस्य निवर्तत इति २५ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भा
रं चित्तम् सू॰ २६ तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्रा ८९
ग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति २६ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः २७ प्रत्ययविवेकनिम्नस्य

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहारोहिणश्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि अस्मीति वा ममेति वा जा(
नामीति वा कुतः क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति २७ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् २८ यथा क्लेशा(
दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूर्भ
वति ज्ञानसंस्कारास्तु चित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति ते न चिन्त्यन्ते २८ प्रसंख्यानेप्यकुसीद
स्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः २९ यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्ततोपि न किञ्चि
त्प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तरा(
ण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति २९ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ३० तल्लाभादविद्या
दयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्ले
शकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान्विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणम् न हि क्षीण
क्लेशविपर्ययः कश्चित्क्वचिज्जातो दृश्यत इति ३० तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञे
यमल्पम् ३१ सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतमनन्तं(

पा०
पे०
५०
50

क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतं भवति त
दा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः यत्रेदमुक्तम् अन्धो मणि
मविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति ३१ ततः कृतार्थानां प
रिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ३२ तस्य धर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परि
समाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते ३२ अथ कोऽयं क्रमो ना
मेति क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ३३ क्षणानन्तर्यात्मा परिणामस्यापरान्तेनावसा
नेन गृह्यते क्रमः न ह्यननुभूतक्रमक्षणा पुराणता वस्त्रस्यान्ते भवति नित्येषु च क्रमो दृष्टः द्वयी चेयं
नित्यता कूटस्थनित्यता परिणामनित्यता च तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य परिणामनित्यता गुणा
नाम् यस्मिन्परिणममाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम् उभयस्य च तत्त्वाविघातान्नित्यत्वम् तत्र
गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्य्यवसानो नित्येषु धर्मिषु गुणेष्व
लब्धपर्य्यवसानः कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तिता क्रमेणैवानु ५०

ऽपत इति तत्राप्यलब्धपर्य्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति अथास्य संसारस्य स्थि-
त्या गत्या च गुणेषु वर्त्तमानस्यास्ति क्रमसमाप्तिर्न्नवेति अवचनीयमेतत् कथम् अस्ति प्रश्न एकान्त
वचनीयः सर्व्वो जातो मरिष्यति भो इति सर्व्वो जातो मरिष्यतीति मृत्वा जनिष्यत इति विभज्यवचनीय
मेतत् प्रत्युदितख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यत इतरस्तु जनिष्यते तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी
न वा श्रेयसीत्येवं परिपृष्टे विभज्यवचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्य श्रेयसी देवानृषींश्चाधिकृत्य नेति अ
यन्त्ववचनीयः प्रश्नः संसारोऽयमन्तवाननन्त इति कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्न्नेत
रस्येति अन्यतरावधारणे दोषः तस्माद्व्याकरणीय एवायं प्रश्न इति ३३ गुणाधिकारक्रमपरिस
माप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्य्यते पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रति
ष्ठा वा चितिशक्तिरिति ३४ कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्म
नां गुणानां तत्कैवल्यम् स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला
तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति ३४ इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे सांख्यप्रवचने वेदव्या

पा. सभाष्यकैवल्यपादस्समाप्तः ४ ॐ श्रीकृष्णाय नमः द्विसप्ताष्टेन्दुसंख्याते वैक्रमेऽब्दे व्यलीलिखत यो
पे. घसंमल्लैकादर्पणं मायया यो हरिभक्षणाः १ श्रीमच्चन्द्रपदद्वन्द्वमकरन्दमधुव्रतः आचार्यचरणाम्भो
पर जकृतनीडोऽस्तु हृस्तुडः २ ॐ राम ८

५१

नं ११५२ शिवराम कृत

५२